

BİLGİ TOPLUMU KURAMLARI VE PREKARYA TARTIŞMALARI

Mukadder Çakır¹

GİRİŞ

Bilimsel literatürde ve gündelik yaşamda içinde yaşadığımız toplumları tanımlamak için çeşitli kavramlar ve kuramlar kullanılmaktadır: Bilgi toplumu, ağ toplumu, küresel toplum, kapitalist toplum, sanayi ötesi toplum, ulusötesi enformasyonel kapitalist toplum, endüstri sonrası toplum, postmodern toplum, enformasyon toplumu, internet toplumu, gözetim toplumu vb. kavramlar bunların bazılarıdır.

Bu tanımlarla ilgili kesin ve ortak bir uzlaşa oluşmadığı ve oluşamayacağı için bu konudaki tartışmalar devam etmektedir ve gelecekte de devam edecek gibi görünmektedir. Bir bilim insanının toplumu tanımlamada yaptığı kavramsal tercih, onun dünyayı algılama biçimi ile, dünyayı felsefi anlamda yorumlama potansiyeli ile ve elbette içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik ilişkiler ve bağlantılar silsilesi ile yakından ilgilidir. Bu anlamda tanımlamalarda farklılıklar olması kaçınılmazdır.

1- Mukadder Çakır: *Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, Prof. Dr.*

Bu makalenin sorunsalı, ilk aşamada bilgi toplumu ya da enformasyon toplumu kuramlarının oluşum süreçlerini ve içeriklerini ele almak ve bu kuramlar çerçevesinde gelişen ekonomiye, teknolojiye, bilim ve bilgiye, eğitime bakış açılarını açıklamak; ikinci aşamada son yıllarda sık sık tartışılan prekarya ve sınıf sorununu, bilgi toplumu kuramları bağlamında tartışmaktır.

Bilgi toplumu kuramları 20. yüzyıl boyunca ve günümüzde de özellikle ana akım yaklaşımlar içinde en çok savunulan kuramların başında gelmektedir. Ancak bu kuramlar bazı konulardaki tutarlı tespitlerine rağmen temelde batılı gelişmiş toplumları merkeze aldıkları için dünyanın geri kalan diğer toplumlarındaki sorunları ve süreçleri genelde yok saymakta ve bu nedenle birçok sorunu görmezden gelmektedir. Küresel sermayenin ekonomi politikalarının baskınlığı, küresel medya holdinglerinin uygulamaları, toplumsal anlamda değişen kültürel iktidar biçimleri, uluslararası niteliği ağır basan neoliberalizmin yol açtığı sosyal sorunlar, kültürel dışlama ve ayırma süreçleri, batı kültürünün homojenleştirici etkileri, teoride eleştirel nitelikli yaklaşımların dışlanma eğilimi ve bilgi-bilim-iktidar ilişkileri, bilgi toplumu kuramlarının üzerinde fazla durmadığı ve önemsemediği için oldukça zayıf kaldığı ve taraflı baktığı sorunların bazılarıdır. Bu yaklaşımlar da kuramın tutarsızlığa düşmesinin nedenlerindedir.

Bilgi toplumu kuramlarının temel argümanlarından biri günümüz üretim koşullarında sanayi sektörünün gerilediği, bunun yerini hizmet üretimine dayalı sektörlerin aldığı şeklindedir. Gelişmiş batı ülkeleri temel alındığında veriler gerçekten de hizmet sektörünün 20. yüzyıl boyunca

bir hayli geliştiğini gösterir. Ancak verilerdeki bu değişim, üretim ilişkilerinin tümünden değişip bilgi toplumuna geçtiğimiz anlamına henüz gelmemektedir. Çünkü aynı zamanda işsizlik, yoksulluk, yoksunluk, savaşlar, çatışmalar, terörizm, uluslararası göç ve göç kaynaklı ölümler de gündün güne artmaktadır. Bu öncelikle güney ve daha sonra da doğu bölgeleri için geçerlidir. Ancak güney ve doğu bölgelerindeki sorunlar artık kuzey ve batılı ülkeleri de etkilemektedir. Prekaryalaşma yani güvencesiz çalışma sorunları da bunlardan biridir.

Prekarya teorisine göre odağında enformasyon ve bilgi teknolojilerinin olduğu toplumsal yapılanma biçiminde çalışma koşulları eski sınıf ilişkilerini yok etmiş, proletaryanın yerini prekarya denilen esnek çalışmaya dayalı, güvencesiz ve sosyal güvenceleri önemsemeyen, eğitimsiz, düşük ya da yüksek eğitimli ve dil bilenlerin de dâhil olabildiği, çok farklı kesimleri içinde barındıran çalışanlar almıştır. Birçok sosyal bilimcinin tartıştığı prekarya teorisi bir taraftan gündün güne popülerleşmekte ancak diğer taraftan da bazı açılardan eleştirilmekte ve tartışılmaktadır.

Bu makalenin sorunsalı öncelikle bilgi toplumu kuramlarının eleştirel bir değerlendirmesini yapmak, ardından bu kuramlarda önerilen ve savunulan çalışma yaşamındaki prekaryalaşma sürecini ve bu konudaki kuramları tartışmaktır.

1. Bilgi Toplumu Kuramları ve Tartışmalar

Bilgi Nedir Enformasyon Nedir?

Bilgi toplumu kuramları tartışmalarında bazı karışıklıklar söz konusudur. Öncelikle ‘bilgi’ ve ‘enformasyon’ terimlerinin kullanımında bazı sorunlar vardır. ‘Enformasyon’ tanım olarak haber, malumat, işlenmemiş bilgi, yorum, düşünce, yaklaşım gibi çok sayıda ve çok geniş ögeleri nitelemekte ve içermektedir. ‘Bilgi’ ise, işlenmiş, sınanmış, seçilmiş, tanımlanmış, sınıflanmış bilgi demetlerini niteler ve içerir. Literatürde, enformasyon ile bilgi kavramı birlikte ve yan yana da, ayrı olarak da kullanılabilenekte, bu durum ise karışıklıklara yol açmaktadır.

Peter Burke’ye göre (2001) ‘bilgi nedir?’ sorusunun yanıtı, ‘doğru nedir?’ sorusunun yanıtı kadar zordur. Bilgi ile enformasyon, nasıl ile ne soruları, açık seçik olan ile verili olan birbirinden farklıdır. Enformasyon çiğ, özgül ve pratik olanı niteler; bilgi ise pişmiş, işlenmiş ya da bir düşünce ile sistemleştirilmiş olanı. Beyin algıladığı her şeyi işler ama bilginin işlenmesi farklı bir süreçtir (13).

Enformasyon, bilgi demetlerini içerebildiği gibi bilgi ya da bilimsel olmayan çok sayıda ögeyi de içerir. Enformasyon çok sayıda farklı ve karışık ögenin bir araya gelerek oluşturduğu yığınsal bir nitelik gösterir. Manipülatif ya da dezenformatif unsurları da içinde taşır. Dolayısıyla enformasyon sözcüğü bilgi sözcüğüne kıyasla bu güvenilmez nitelikleri örtük de olsa hatırlatma işlevi görür.

Ülkemize özgü bir sorun ise çeviri ile ilgilidir. Literatürde yaygın olan “information” kavramı zaman zaman “bilgi” kavramı olarak çevrilebilmektedir. Oysa knowledge

society'nin karşılığı bilgi toplumu iken, information society'nin karşılığı enformasyon toplumu'dur. Bilgi toplumu ve enformasyon toplumu kavramları arasında çok büyük farklılıklar olmasa da enformasyon toplumu'nu kullanmak daha doğrudur çünkü günümüz iletişim ortamındaki manipülatif ve dezenformatif unsurları da kapsar ki bu unsurlar özellikle internet ortamında gündün güne daha da çoğalmaktadır. Ancak gündelik yaşamdaki yaygın kullanımda ve popüler söylemde bilgi toplumu kavramı daha yaygın olup üniversitelerdeki ders isimlerinde de bilgi toplumu yaygın olarak kullanılmaktadır.*

Bilgi Toplumu Kuramları

Bugün bazı sosyologlara göre, bir bilgi toplumunda ya da enformasyon toplumunda yaşıyoruz. Bazı iktisatçılara göre de bilgi üreten ya da bilgi yayan uğraşları içeren bilgi ekonomisinin ya da enformasyon ekonomisinin içinde bulunuyoruz. Bu argümanlardan dolayı, bilgi, sosyolojik ve iktisadi bir sorun olduğu kadar, önemli bir siyasal sorun olarak da karşımızda bulunmaktadır (Burke, 2001,1).

Frank Webster'in belirttiği üzere çağdaş toplumu tanımlamak için 1970'lerden itibaren giderek artan derecede 'enformasyon toplumu' terimi kullanılmaya başlanmıştır; ancak bu öncelik yıllar içinde yavaş yavaş yerini kaybetmiş görünmektedir. Enformasyon terimini ABD, İngiltere, Japonya, Almanya gibi birçok ülke kabul etmiştir. Avrupa Birliği, birçok politikacı, işadamı ve bilim insanı da öyle.

*) Bu nedenle biz de kitap adı olarak 'bilgi toplumu' kavramlarını tercih etmek durumunda kaldık ancak makalelerde literatür gerekliliği olarak nadir de olsa enformasyon toplumunu da kullandık.

Ancak kuramla enformasyonun içeriği arasında bir uyumsuzluk sorunu vardır. Bu konuda çok sayıda farklı yaklaşım ve yorum mevcuttur. Enformasyonun hangi formunun günümüzün sistemini tanımlamada temel olacağı, onun sosyal, ekonomik ve politik ilişkileri nasıl tanımlayacağı, önemli derecede karışık ve çelişkilidir (Webster, 2006, 1-2).

Armand Mattelart'ın *Bilgi Toplumunun Tarihi* (2004) adlı kitabında açıkladığına göre İngiltere'de eğitim gören Hint kökenli Ananda K. Coomaraswamy 1913 yılında ilk kez "*Endüstri Sonrası*" kavramını kullanır ve endüstriyel uygarlığın çökmekte olduğunu, adem-i merkezîyetçi bir topluma dönülebileceğini dile getirir. *Endüstri sonrası toplum* fikri ile 1917 yılında İngiliz Arthur J. Pentyl ilgilenir. Penty daha ziyade sosyalist eğilimlidir. Ancak 1960'larda kavram çok farklı bir ideolojik içerikle yeniden ele alınacaktır (38).

1950'lerde birçok bilim insanı tarafından ideolojinin sonunun geldiği iddia edilmiştir. Bunlar arasında başta Daniel Bell olmak üzere Arthur Schlesinger, F. Van Hayek, Raymond Aron, Brzezinski, S. M. Lipset ve Edward Shills de vardır. İdeolojinin sonu, politikanın ve aynı zamanda sınıfların, savaşların, protestoların, aydınların ve bağlanımların da sonu demektir. Bu aynı zamanda yeni aydın tipinin ideolojilere sırtını dönmesi demektir. Daniel Bell, 1960'da *The End of Ideology*'i (İdeolojinin Sonu) yayınlar. Bell için var olan toplum, ideolojiden yoksundur. Yeni bir toplum oluşmuştur. Temel ekonomik bileşen, hizmet ekonomisidir (Mattelart, 2004, 60-61). Bell'in kitabı, temelde radikal ideolojilerin Batıda sonunun geldiğini iddia eder ancak gelişen süreçler ve olaylar bu tezi çürütmüştür. Aslında ideolojinin sonunu ilan etmenin bizzat kendisinin bir ideoloji olduğu

ortaya çıkmıştır. Amerikan liberal entelektüeller de Bell'in yanlışlarını paylaşmışlardır. Onlara göre günümüzdeki yapı artık kapitalizm değildir (Ross, 1974, 331).

Bilgi toplumu kuramlarının oluşum sürecinde Daniel Bell önemli bir isimdir. Bell, bilgi toplumu kuramını ilk yıllarda değil ilerleyen yıllarda savunmuştur ancak kurama giden yolda 'endüstri (sanayi) sonrası toplum' kuramını geliştirmiş ve tüm dünyaya tanıtmıştır ki bu kuram ilerleyen süreçte bilgi ve enformasyon toplumu kuramlarının zeminini ve çekirdeğini oluşturur.

Bell'in *The Coming of Post Industrial Society* (Endüstri Sonrası Toplumun Gelişi) adlı kitabının yayınlanması (1973) bilimsel birçok alanda ve sosyolojide büyük bir dönüşüm noktası olarak görülür. Bell için kapitalizm bitmiş ve aşılmış, onun ilerisine geçilmiş, artık sistem kapitalizme özgü olan endüstri ve sanayi ile açıklanamaz olmuştur; endüstrinin ötesine geçilmiş, endüstri bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Bell aslında Ralf Dahrendorf'un 1959 yılında geliştirmiş olduğu "kapitalizm sonrası toplum" kavramından esinlenerek "endüstri sonrası toplum" kuramını geliştirmiştir (Mattelart, 2004, 61). Bell iddialarını daha çok 2. Dünya Savaşı sonrasında ABD'deki toplumsal yapı için ileri sürmüştür. Daha da önemli değişim, gelişmiş kapitalist toplumlar içindir ve sistemi desteklemekten ziyade sistemin dönüşümüne ilişkindir (Ross, 1974, 332-333). Yani Bell bir kapitalizm savunusu yapmaz; bunların geride kaldığını, bittiğini iddia eder. Dolayısıyla çağın kapitalizm gibi bir sorununun kalmadığını, onunla uğraşmanın gereksiz olduğunu savunur. Asıl sorunlar başkadır onun için. Önce bu

aşamanın adı konulmalıdır. Bunun adı endüstri sonrası toplum'dur. Bell argümanlarını ABD'yi merkeze alarak teo-rileştirilmiş, dünyanın diğer ülke ve bölgelerini yok saymış-tır. Şöyle yazmaktadır:

“Şu çok açık ki, bizler, geçen 2 yüzyıl boyunca dönüşüm geçiren şeyin ne olduğunu ve modern toplumu anlamak istiyorsak, endüstri sonrası toplumda teknolojinin de-ğiştğini ve özellikle mekanik teknolojiden entelektüel teknolojiye dönüşüm yaşandığını görmeliyiz.” (Bell, 1999, XXXİİ)

“Biz bugün üçüncü teknolojik devrimin dünya gene-linde yükseliş çizgisi üzerindeyiz.” (Bell, 1999, XXXİİ).

Bell'e göre (1973) endüstri sonrası toplum, öncelikle mal üretiminin gerilediği, hizmet üretiminin ekonominin asıl kaynağı haline geldiği bir toplumsal sistemdir. Sanayi top-lumundan istihdamda hizmet sektörünün artması ile de ayrılır. Bilgi yeni toplumda teknolojileri geliştirdiği ve yenile-diği için onun merkezi olan üniversite ve araştırma kurum-larını ön plana çıkararak en önemli yapılar düzeyine yük-seltmiştir. Endüstri sonrası toplum teorik bilgi etrafında örgütlenir. Ekonomi asıl olarak ticaret, sağlık, araştırma, ge-liştirme, ulaşım ve finans sektörüne yaslanır (9, 20 ve 15). Bell endüstri sonrası toplum kuramında enformasyonun et-kileri konusunda oldukça iyimserdir. Ona göre, teknoloji insanların toplumu ve dünyayı algılama şekillerini de-ğiş-tirmiştir. Ayrıca, yaşam standartları yükselmiş, eşitsizlikler azalmış, nicel teknikler sayesinde kaynak kullanımında ve-rimlilik artmış, yeni teknisyen ve mühendis sınıfı gelişmiş,

bu sınıf sayesinde gelecek öngörüsü artmış, ulusal sınırların kalkmasına ilişkin süreçler çoğalmış, devasa boyutta enformasyon çok hızlı ve kolayca dolaşır hale gelmiş ve zaman ve mekân algısı tamamen değişmiştir. Bu toplumda bilgi üretimi mal üretiminin yerine geçmiş, üretim aracı sahipleri ile halk arasında bir ayırım kalmamıştır. Bilimsel ve teknik bilgi toplumun her yanına eşit olarak yayılmıştır. Bell için internet de her koşulda tamamen iyi bir teknolojidir (1973, 119).

Bell'e göre sanayi toplumlarının baskın kurumu şirket, baskın kişisi işadamı; yeni toplumun baskın kurumu ise üniversite ve araştırma şirketleri, baskın kişisi de fen bilimcilerdir. Bu yeni kurumlarda hiyerarşinin yerini işbirliği ve karşılıklılık almıştır. Eski toplumda ise hiyerarşi esastır. Bell, edebiyatçıların kullandığı eleştirel aklın tarihe karıştığını düşünür. Gelişme olarak doğrusal bir tarih anlayışını benimser: Yukarıdan aşağıya, merkezden çevreye, teknik yöneticilerden yönetilenlere doğru. Bu aslında Batı odaklı bir modernleşme savunusudur.

1970'li ve 80'li yıllarda "mikro elektronik devrim" den söz edilerek enformasyon teknolojilerinin neler yapabileceği anlatılmış, sonra "çalışmanın sonu", "boş zaman toplumu", "otomatik üretim" gibi kavramlar kullanılmış ve robotların her şeyi yapabileceği iddia edilmeye başlanmıştır. Günümüzdeki internet, enformasyon otoyolu ve siber toplum, enformasyon ve iletişim teknolojilerince (ICT) getirilmiştir. Bunlara, elektronik demokrasi, sanal ilişkiler, interaktivite (etkileşim), kişiselleştirme, sibercanlılar, online topluluklar vb. çok sayıda terim eklenmiştir. 2000'lerden sonra enformasyon toplumunun unsurları olarak mobil

teknolojiler, enformasyonel emek, yaratıcı-endüstrilerde çalışan mühendislerin etkinliği giderek artış göstermiştir (Webster, 2006, 2-3).

Daniel Bell'e göre enformasyon çalışanları, toplumda en büyük grubu oluşturmaktadır ve bu nedenle sanayi sonrası toplum, bir enformasyon toplumdur. Bell ilk yıllarda 'sanayi sonrası toplum' kavramını tercih ederken, 1980'lerde enformasyon edinme, işleme ve saklama giderek geliştiği için bunu 'enformasyon/bilgi toplumu' olarak tanımlar. Bell'i Peter Drucker (1969), Alvin Toffler (1970, 1980) ve Japonya'da Yoneji Masuda (1985) izlemiştir (Başaran, 2010, 69-70).

ABD'li ekonomist Fritz Mahlup 1962 yılında *ABD'de Bilginin Üretimi ve Dağıtımını* adlı bir kitap yayınlar. Bu kitapta ilk defa bir ülke bazında (ABD) bilginin üretimi ve dağıtımını sorununu ele alarak ülkedeki eğitim sistemine ilişkin sorunları çözebilecek yolları araştırır. Machlup (1972) Bilgi'yi ekonomik analizlerde ilk defa bir veri olarak alır (10). Bilgi üreten emeğin oranlarında, fiziksel emeğe oranla kayda değer bir artış olduğundan ve bu durumun ekonomik gelişmede ve verimlilik artışında güçlü bir etkiye sahip olmasından söz eder. "Bilgi son üründür." Bilgi endüstrisi kavramını kullanır ve Eğitim alanını en büyük bilgi endüstrisi olarak görür (11). Ona göre bilginin üretimi, genel üretimle ilgili ve onunla doğrudan bağlantılıdır (46). Machlup kitabında doğrudan bilgi toplumu kavramını kullanmaz ancak bilgi endüstrisini kullanması önemlidir. Onun sorunu ABD ekonomisinde üretim ve dağıtım alanlarında bilginin çok önemli bir etken haline geldiğini açıklamaktır. Bunun için bilginin, verimliliği nasıl artırdığına yönelik öl-

çümler yapar. Onun çalışmaları sonradan bilgi toplumu, bilgi çağı ve bilgi ekonomisi gibi tartışmaların gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur.

Machlup “Bilgi Endüstrisi’nin istatistiksel analizinde daha önce üstesinden gelinemeyen engelleri” tartışmış ve bilgi’yi o güne kadar iktisatta esas alınan girdi çıktı verilerinden çok farklı olarak kullanmıştır. Bilgi, fiziksel varlığı olmayan ve genelde pazarda satılmayan bir şeydir. Machlup maliyetlere ve ulusal gelir hesaplarına yoğunlaşır (Machlup, aktaran Godin, 2008, 20). Bilgi, Machlup’tan sonra ölçümlenebilir bir şey olarak çalışılabilir hale gelir ve ‘yaratma ve kullanım’ olarak tanımlanarak moda bir sözcüğe dönüşür. Bilim, enformasyon ya da bilginin ölçümü için göstergeler kullanma yöntemi Machlup (Godin, 2008, 29-30) tarafından bilime kazandırılmış olur.

Fransız Marc Uri Porat (1977) Machlup’ın 1962 yılında yaptığı çalışmadan etkilenmiş ve ABD hükümetinin siparişi ile ‘Enformasyon Ekonomisi’ adlı oldukça ayrıntılı bir tanımlama ve ölçümleme çalışması yapmıştır. Ancak teknolojik determinizm konusunda ihtiyatlı olan Machlup’un tersine Porat teknolojik indirgemecilikten kurtulamaz.

Porat’ın *Enformasyon Ekonomisi: Birincil Enformasyon Sektörünü Ölçümlemek için Kaynaklar ve Yöntemler, Ayrıntılı Endüstri Raporu*’na Önsöz yazan J. M. Richardson’un (1977, 4 ve 7) açıkladığı üzere Porat enformasyon aktivitesini, ulusal ekonomi için ölçümlemek ve tanımlamak ister. Bilgi’nin sayılara dökülebilir olmasını çok önemser ve bunu bilim için temel sayar. Enformasyonun, ölçülebilir ve tanımlanabilir olması sayesinde enformasyon toplumundan söz edilebilmektedir. Enformasyon toplumunun altyapısını ve özünü,

bilgisayarlar, yaygın iletişim teknolojileri, diğer yakın teknolojiler, elektronik medya, yüksek kaliteli sağlık ve eğitim sistemleri ve bunlardaki uygulamalar oluşturur. Porat, enformasyon sektörlerini birincil ve ikincil olarak ikiye ayırır. Enformasyon ekonomisi içinde 25 büyük endüstriyi birincil, diğerlerini ikincil grupta ele alır. ABD'nin 1967 yılına ait ekonomik gelir gider matrix analizini yapar; ayrıntılı tablolar hazırlar, yüzdeler çıkarır.

Porat'ın çalışması endüstriyel üretim ve enformasyon sektörünün verileri anlamında data yığınlarına dayanır ve bu nedenle sosyolojik boyuttan yoksundur. Yine de bilgi toplumuna götürecek hesaplamalar, tablolar, göstergeler hazırlanmasını salık verir.

Bu yıllarda kuramsal bilgi yeni bir önem kazanmış, gelecek öngörülerini bu temelde yapılmak istenmiş ve her türlü yönetsel karar sürecinde düşünsel-teknolojilere güven artmıştır. Gelecekçilik ve teknolojiyi kutsama, bilgi toplumu kuramlarının temellerinden olacaktır.

Marshall Mc Luhan da 1963'te kaleme aldığı kitabında "küresel köy", "iletişim ve enformasyon çağı", "elektrik çağı" gibi isimlerle yeni bir toplumsal yapıdan söz eder. Telgraf, telefon, bilgisayarlar gibi enformasyonu kullanan ve taşıyan iletişim teknolojileri, çağı hayli ileri götürmüştür. Bilinç teknolojik olarak simülasyona uğramış, 'bilme' süreci kolektif bir nitelik kazanmıştır. Enformasyon hareketlenmiş, insanın tek işi bunu takip etmek olmuştur. Mc Luhan'a göre enformasyonu toplamak, ilkel altın çağdaki insanların 'besin toplamalarına' benzer. Mekanik çağın tersine bu yeni toplumda insan ilişkileri küçük bir köydekine benzemeye başlamıştır (Geray, 2003, 120).

Mc Luhan, medyanın en önemli yönünün kültürel içeriğinde değil, teknolojik özelliğinde bulunduğunu söyleyerek, “ileti araçtır” tezini geliştirir. Ona göre asıl sorun içerik ve anlamlar değil, medyanın teknolojik özellikleridir. Teorinin en önemli sorunu budur. Raymond Williams’a göre Mc Luhan teknolojik belirlenimciliğe düşer ve egemen toplumsal ilişkileri ideolojik anlamda meşrulaştırma işlevi görür. Sosyolojik ve kültürel boyuttan yalıttıktır. Bu durum onun yaklaşımını toplumsallıktan çıkarır çünkü Mc Luhan egemen ilişkilerin kültürel üretimi, içeriği ve alımlamayı nasıl oluşturduğunu görünmez hale getirir. Ve hatta bu alandaki soruları anlamsızlaştırır. Küresel kapitalist ilişkileri sorgulamaz. Stuart Hall de Mc Luhan’ın yaklaşımını postmodernizmin eleştirel olmayan biçimlerine çok yakın bulur (Stevenson, 2008, 200, 212, 213).

Diğer bir bilgi toplumu kuramcısı olan Zbigniew Brzezinski *Between Two Ages: America’s Role in the Technetronic Era* (1970) (*İki Çağ Arasında: Teknetronik Çağda Amerika’nın Rolü*) adlı kitabında teknolojiyi ve elektroniği merkeze alan bir yaklaşım geliştirir. Buna göre, teknolojik gelişim, öncelikle ABD gibi gelişmiş ülkelerde ortaya çıkar ve bunun bir adı da, Teknetronik yani teknoloji + elektronik birleşimidir. Bu gelişmeler, sosyal değişimleri beraberinde getirir. Sosyal yapı, değerler, topluma küresel bakış bu sayede değişir. *Teknetronik Toplum* tıpkı endüstri sonrası toplum gibi, teknoloji ve elektroniğin etkisi ile özellikle bilgisayarlar ve iletişim alanında, kültürel, psikolojik, sosyal ve ekonomik olarak şekillenir. Endüstriyel süreçler etkisini giderek yitirir. Teknetronik toplumda bilimsel ve teknik bilgiler hem üretimi artırır hem de hayatın hemen her alanını doğrudan

etkiler. Otomasyon ve siberetik, endüstriyel iş alanlarını hizmet alanlarına dönüştürür; bireylerle makineler yer değiştirir. Bu durumda ise potansiyel olarak amaçsız milyonlarca mavi yakalı işçi, sorun haline gelir (Brzezinski, 1970, 5 ve 10).

Brzezinski'ye göre bilgi günümüzde, bir güç aracı ve yetenekleri harekete geçirmek için etkili ve önemli bir yola dönüşmüş durumdadır. Teknetronik toplumda üniversite, politik planlama ve sosyal yenileşmenin sürekli kaynağı olan 'think thank'leri yoğun olarak bünyesinde barındırır. Üçüncü Dünya toplumları ise bu teknetronik devrimin kurbanıdır (Brzezinski, 1970, 11 ve 19). Tipik bir küreselleşme savunucusu olan Brzezinski ulus-devletlerin de tamamen dönemlerini doldurduğunu iddia eder. Bu nedenle siyaset, din, ideoloji, Marksizm vb. akımlar bitmiş, tarihe karışmıştır. Amerikan bilgi toplumu bu sayede gerçek olmuştur. Daniel Bell'e oldukça yakın duran Brzezinski, üniversite tanımını yaparken üniversitelerden ve bilim insanlarından beklentilerini de açıklar.

Peter Drucker 1970'lerde, *Sosyal Dönüşüm Çağı* adlı kitabında bilgi toplumu kavramını öne sürenlerden olmuştur. Drucker, terimi, mobilite yani hareketlilik temelinde tanımlamıştır. Drucker için bilgi toplumunun temeli eğitimidir. Yöneticiler ve uzmanlar sürekli eğitimden geçmeli, çalışanları yönlendirmelidir. Bu süreçte bilgi, temel unsurdur. Bilgi paradan hızlı dolaşmakta ve yayılmaktadır. Bu nedenle bilgi ve enformasyon güç ve değer haline gelmiştir. Yeni bir değer ya da güç yaratmak ise yeni bilgi oluşturmak demektir (Diaconescu, 2009, 50-51).

Drucker'a göre çoktan kapitalist ötesi bir topluma geçilmiştir. Piyasa hâlâ etkin birleştiricidir ancak gelişmiş ülkelerin sistemi kapitalist ötesi bir sistemdir. Gerçek ve kontrol edici kaynak, kader belirleyici üretim faktörü sermaye, toprak ya da emek değildir. Bu faktör bilgi'dir (Drucker, 1993, 14 ve 16).

Drucker *Kapitalist Ötesi Toplum* (1993) adlı kitabında "1960'ta 'bilgi işi' ve 'bilgi işçisi' terimlerini ortaya attım." demektedir. 1969'da *Sürekli Çığı* adlı kitabında 'örgütsel toplum'dan söz ettiğini, yeni ve farklı bir topluma geçtiğimizi, Marksizm'in ideoloji olarak komünizmin de sistem olarak çöktüğünü yazdığını ifade eder. Ona göre bu, tarihin sonu değildir; aynı güçler kapitalizmi de aşmış, kapitalist ötesi toplum gelmiştir (16-17).

Drucker için serbest piyasa, ekonomik entegrasyonun kanıtlanmış tek mekanizmasıdır. Bu, anti-kapitalist ya da kapitalizm dışı değildir. Kapitalizmin bazı kurumları varlıklarını sürdürür: Örneğin bankalar. Temel ekonomik kaynak, üretim araçları, sermaye, doğal kaynaklar, toprak ya da emek değildir. "Bilgidir ve bilgi olacaktır." (1993, 17-18). "Bilgi toplumunun başta gelen sosyal grupları, 'bilgi işçileri' olacaktır." "Bilgi, kaynaklardan biri olmaktan çıkmış, tek kaynak haline gelmiş ve bu da bu toplumu kapitalist ötesi toplum yapmıştır." "Bilginin değişimi ile ilgili üç aşama, sanayi devrimi, prodüktivite devrimi ve yönetim devrimidir. Bunun altında yatan şey, bilginin anlamındaki temel değişikliktir." (Drucker, 1993, 69-70).

Görüldüğü üzere P. Drucker piyasalar ve banka gibi temel kapitalist kurumlar kalsa bile kapitalizmin aşıldığını öne sürer. Böylece kapitalizme özgü sorunları tartışmayı

anlamsız ve gereksiz hale getirir. Bilgi toplumu savunusunu produktivite devrimine bağlar. Bunun temelinde ise gelişen mühendislik bilimleri ile gelen verimlilik vardır. Yani kapitalizmde üretim sorun olmaktan çıkmıştır. Ancak kapitalist toplumlarda sorunların önemli bir ayağı, bilindiği gibi dağıtım ve paylaşım süreçleri ile ilgilidir. Drucker bunlara hiç değinmeyerek, kapitalizmin aşıldığını iddia eder. Oysa produktivite ile var olan devasa sorunların aşılması mümkün değildir. Produktivite yani verimlilik teknolojik gelişmelerle açıklanmakta, bilgisayarlar bu sürecin asli ögesi konumuna çıkartılmaktadır. Teknolojiyi, bilgisayarları, robotları bilgi toplumu kuramlarının merkezindeki özneler olarak açıklamak, teknolojik determinizm içine düşmek; bütün toplumsal sistemi, sosyal, ekonomik ve politik süreçleri teknolojilerle açıklamak demek, yani indirgemeci bir yaklaşımı kullanmak demektir.

Bilgi toplumu kuramına sıcak bakanlar arasındaki önemli bir isim de Alvin Toffler'dır. Toffler *Yeni Güçler Yeni Şoklar* adlı kitabında bilgisayarların, elektroniğin, enformasyonun ve biyoteknolojinin, ekonominin "yeni komuta doktrünleri" olduğunu yazar. Üretici ile tüketici prosumer (producer + consumer) olarak birleşmiştir (Toffler, 1992, 13). Bilgi, servet yaratmanın merkezi haline gelmiş ve şirket bilgiyi zenginleştiren bir varlığa dönüşmüştür. Enformasyona sahip olmak iş dünyasındaki süreçleri büyük oranda belirleyebilmek demektir. Bu nedenle enformasyon savaşları artmıştır (Toffler, 1992, 166).

Toffler'a göre batılı ülkeler tarımsal birinci dalga, endüstriyel ikinci dalga gelişimlerini tamamlamış ve 1950'lerden sonra üçüncü dalga yani enformasyon toplumu aşamasına

geçmişlerdir. Bunu teknolojik değişim olanaklı kılmış, bu aşama, tüketici akımlarına uygun yerel üretime odaklanmıştı. Bu süreçteki enformasyon alanında medya parçalanmış, rekabet artmıştır. Gazetelerin geniş dolaşım ağı etkisini yitirmiş, bölgesel niteliklere hitap eden yapısı güçlenmiştir (Toffler, 1980, 170).

Toffler için üçüncü dalga (third wave) yani enformasyon toplumu döneminde, birörneklik azalmış ve çeşitlilik artmıştır. Enformasyon ihtiyacı çoğalmış, teknolojik yeniliklerin etki alanı genişlemiştir. Tarım ve sanayi toplumlarından sonra enformasyon toplumunun gelmesi oldukça doğaldır (Toffler, 1980, 176).

Toffler bu tespitleri ile teknolojik belirlenimcilik sınırlarında kalır ve teknolojiye yönelik bir eleştiri geliştirmez. Küresel medyadaki tekelleşmeyi göremez, medya parçalanması tezi karşılıksız kalır.

Toffler için istisnalara, çelişkilere ve kargaşaya rağmen güç tarihinin en önemli değişikliği, bilginin en kaliteli güç kaynağı haline gelmesi ve bunun her saniye artmasıdır. Toplumlar ilerlerken şiddet, servet ve bilgi arasındaki ilişkiler de gizli olarak değişmektedir. “Güç değişimi çağının tehlikeli, heyecan verici sırrı budur.” (Toffler, 1992, 464).

Bilgi toplumu kuramlarının çok önemli bir özelliği de gelecek öngörüsüne büyük önem vermeleridir. Kestirim yapmayı, tahminde bulunmayı çok önemserler. Bu nedenle ‘gelecekçi’ ya da “fütürist” olarak da anılırlar.

Bu anlamdaki en ünlü kuramcı Japonyalı *Yoneji Masuda*’dır.

1972 yılında kâr amacı gütmeyen Bilgisayar Kullanımını

Geliştirme Enstitüsü, hükümete bir *Enformasyon Toplumuna Geçiş Planı* sunar. Amaç, 2000 yılında Japonya'da bilgi toplumuna geçmektir. Bu plan, bir model olur. Masuda bu projeye yönetici olarak atanır. Plandaki *Computopolis* projesi bir bilgisayar-kentidir. Bu projede bilgisayar odaklı sağlık sistemi, medya, elemansız alışveriş merkezleri, ısıtma ve soğutma sistemi, eğitim sistemi, otoyollar, demiryolları, itfaiye sistemi, acil sağlık hizmetleri, kartlı bireysel alışveriş sistemi, üreticilerle doğrudan iletişim kurma sistemi, sağlık verilerini kayıtlama sistemi, bilgisayar odaklı eğitim, yeni bir bireysel eğitim sistemi, standart bir eğitim sistemi planlaması, gelecek sorunları çözebilen eğitim odaklı bilgisayar sistemi gibi çok sayıdaki konu bütçeleri ile birlikte ele alınır (Masuda, 1983, 3-6).

Masuda, olasılıkla bu projenin de etkisi ile, 1970'lerde geliştirdiği *Computopia* kuramında tamamen bilgisayarlarla yönetilen bir toplum modeli çizer. Bu toplumda bireyler açısından katılımcılık, eşitlik, kendi geleceğini belirleme hakkı esastır. Masuda *The Information Society as Post Industrial Society*, (*Endüstri Sonrası Toplum Olarak Enformasyon Toplumuna*) adlı kitabında (1983) enformasyon toplumu olarak Japonya, Kanada ve İsveç'den program ve proje örnekleri verir. Geleceğin enformasyon toplumu imgesi, enformasyon toplumunun ne zaman anlaşılacağı, yeni rönesansın ruhu olarak küreselleşme, bilgisayarlaşma, değer olarak zaman, *computopya*: teolojik sinerjizmin yeniden doğumu, endüstriyel yapının enformasyon-led tipine dönüşümü, sinerjik bir ekonomik sistem olarak enformasyon eğilimli ekonomi, katılımcı demokraside yurttaşların aldığı politik kararlar, bilgisayar mahremiyeti ve mahremiyette Kopernik

dönüşümü ve enformasyonel gönüllü topluluklar gibi çok farklı ama genelde geleceği nitelikli konuları işler ve tümüyle ütöplast bir yaklaşım sergiler.

Masuda'ya göre endüstri toplumunda maddi-tüketim en önemli şey iken, enformasyon toplumunda bireylerin bilişsel yaratıcılığı önemli olacaktır. Endüstri toplumunda kitlesel tüketim en yüksek düzeyde iken, enformasyon toplumunda en yüksek düzey, küresel ve geleceği bir toplum olacaktır; bu, Adam Smith'in öngördüğü ve geliştirdiği evrensel bir refah toplumdur. En önemli nokta şudur: Enformasyon toplumu, maddi, bilişsel ya da eylem-seçici değerlerden çok, salt enformasyon değerlerine yönelik olarak işlev görecektir. Ayrıca enformasyonun yararlılığı, enformasyon üreten çekirdek bir kurum, altyapının hayati karakteri olacaktır. Ve bilgi sermayesi ekonominin yapısında maddi sermayeden üstün olacaktır. İşte bu toplumun adı "Computopia" dır. (computer + utopia). Bu küresel gelecek toplumunda her birey, kendi geleceği için olasılıkların izini sürecektir; kendi amaçlarını belirleyip kendi geleceğini kuracaktır. Dünya genelindeki, gönüllü, paylaşım esaslı, çok merkezli topluluklar, kendiliğinden gelişen fikirlerle küresel olacaktırlar. Computopia bu nedenlerle 21. yüzyıl için tümüyle yeni, uzun dönemli bir vizyondur (Masuda, 1983, 147).

Bilgi toplumu kuramcısı olarak kabul edilen Masuda'ya göre, enformasyon ve bilgi ile çok sayıda ekonomik, toplumsal ve kültürel sorun çözümlenecek ve sosyo-ekonomik gelişme kendiliğinden gelecektir. Sanayi üretiminde temel merkezileşme, standartlaşma, emek sömürüsü ve tekelleşme son bulacaktır. Çoğulcu pazar egemen olacak, karar

verme yetkisi yönetici elitlerden katılımcı demokratik güçlere geçecektir. Ülkeler ve bireyler arasında eşitlik sağlanacak, uluslararası uyum ve anlayış yaygınlaşacaktır. Ancak Masuda uygun müdahaleler yapılmazsa, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin, denetim toplumuna dönüşeceğini de belirtir (Başaran, 2010, 72). Masuda aynı teknolojilerin kontrol amaçlı kullanımının otomasyon devletini yaratacağını belirtir. (Geray, 2003, 120).

Masuda, çizdiği bu toplum modelinin bilgisayarlarla gerçekleşeceğine inanan bir kuramcı olarak ütopya da kursa, teknolojik indirgemeciliğe düşmekten kurtulamaz. Çalışma yaşamında adeta insansız sistemler hayal eder. Çalışmayan insanlara ne olacağı sorusunun cevabı onda yoktur. Böyle bir toplumun nasıl bir refah toplumu olabileceği belirsizdir. Yaklaşımının esasında ise küreselleşme vardır ve bu konuda gerçekçiliği bir kenara atmış gibidir çünkü ne yoksullaşmadan, ne işsizlikten, ne geri kalmış ülkelerden, ne artan göçlerden ve yayılan savaşlardan ve ne de teknolojilere erişim sorunlarından söz etmez. Bu sorunlar dünya yüzeyinde yokmuş gibi davranır. Denetim toplumları ve otomasyon devlete dönüşme risklerinden söz etmesi önemlidir ve kayda değerdir ancak bu uyarıları genel kuramının yanında oldukça yetersiz ve cılız kalır. Bilgisayarlara duyduğu aşırı güven, ideal bir toplumu bilgisayarlara endekslemesi, kuramının en zayıf noktalarındandır. Aradan geçen 30 yılı aşkın sürede böyle bir toplum modelinin kurulamayacağı anlaşılmıştır.

Bilgi toplumu kuramına en yakın duranlardan bir diğer önemli isim de Manuel Castells'dir. Bilgi toplumu yerine enformasyon toplumu sözcüklerini tercih eden Castells'e

göre içinde bulunduğumuz ekonomik süreç kapitalizmdir ama bu farklı bir kapitalizmdir. Bunun adı “Yeni Ekonomi”dir. “Yeni ekonomi, bilgiyi temel alan bir üretim sisteminin güçlendirilmesinde yeni enformasyon teknolojisini kullanma becerisinden kaynaklanan bir verimlilik artışına dayalıdır.” Bu ekonomide piyasalar önemli oranda genişler, yeni sermaye oluşur, küreselleşme vasıflı emek kaynaklarına yönelir. Bu süreçte ağları oluşturmak büyük önem taşır. Ağ kurumu, enformasyonel küresel ekonominin örgütlenme biçimidir. Ağ kurumu, bu ekonominin kültürünü somutlaştırır. Bilgiyi işler ve işaretleri ürünlere dönüştürür (Castells, 2008, 202 ve 237). Castells yeni ekonomiyi şöyle tanımlamaktadır: “Yüksek verimlilik, teknolojik yenilik, ağlar oluşturma ve küreselleşme koşullarında yeni ekonomi, kendilerini bu yeni kalkınma biçimine tam olarak uyarlayabilen ekonomilerde sağlam bir ekonomik büyüme, düşük enflasyon ve düşük işsizlik dönemini başlatabilecekmiş gibi görünüyor.” (2008, 203). Castells’de diğerlerinden farklı olarak kapitalizmi yok sayma eğiliminin yerini, yeni ekonomi tanımını yapmak alır. Ancak Castells de, bu yeni ekonominin temeline ağ kurumlarını koyarak, teknolojik determinizme düşer. Öyle ki küreselleşmeyi ağ kurumları üzerinden tanımlar. Ancak sağlam bir ekonomik büyüme, düşük enflasyon ve düşük işsizlik beklentileri gerçeklikte karşılığını bulamamıştır. Küreselleşme kapitalizmin tipik krizlerini aşmadığı gibi bu krizleri dünya geneline yaymış, kârlılık oranlarını savaş ekonomileri yaratmak yoluyla yükseltmeye çalışmıştır, çalışmaktadır. İşsizlik sorunu ise günümüzün en göze batan, en önemli sorunlarının başında gelmektedir, öyle ki, iş ve istihdam için az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere yapı-

lan göçlerde her sene onbinlerce insan bu göç yollarında can vermektedir. Küresel kapitalizm ağ kurumlarından aldığı destekle sanayi toplumlarının sorunlarını çözümlmek şöyle dursun, onları daha da derinleştirmiş ve büyütmiştir.

Castells için teknoloji tarih boyunca, verimliliği artırması sayesinde ekonomik büyümede temel bir rol oynamıştır. Teknolojinin bu rolü, geçmiş ekonomik deneyimlerin büyük kısmını açıklar niteliktedir. Ancak yine de teknoloji verimlilik için istenmez. “Şirketleri harekete geçiren, verimlilik değil kârlılık, stokların değerindeki artıştır.” “Kârlılık ve rekabet gücü, teknolojik yeniliklerin ve verimlilik artışının fiili belirleyenleridir.” (2008, 103 ve 119). Castells bu tespiti ile diğer bilgi toplumu kuramcılarından farklı olarak teknolojinin verimlilik için değil, kârlılık ve rekabet gücü için istendiğini açıklıkla ifade etmektedir.

Castells’in argümanları birçok eleştirmen gibi Webster ve Garnham tarafından da, enformasyon teknolojisindeki değişimlere fazlasıyla yoğunlaştığı yönünde değerlendirilmektedir. Castells için enformasyon teknolojisi, ekonomi, siyaset ve kültür üzerinde köklü değişimler yapmış, ekonomik ve toplumsal ağların güçlenmesini sağlamıştır. Castells için küreselleşme, adeta ağların gelişimidir (Stevenson, 2008, 316). Castells küreselleşmeyi ağlara indirgeyerek onun hem ekonomik ve siyasal boyutunu göz ardı eder hem de ekonomi ve siyasetin enformasyon teknolojilerini belirlediği olgusunu tersine çevirerek yorumlamış olur. Bu çıkarımlar gerçek süreçler göz önüne alındığında yetersiz ve yanlış nitelikleri ile karşımıza çıkarlar ve ayrıca teoride ciddi bir yanlısamaya neden olurlar.

Bilgi Toplumu Kuramlarının Postmodern Niteliği

Bilgi toplumu kuramları ile kimi postmodern düşünürlerin yaklaşımları arasında önemli ve ilginç benzerlikler söz konusudur.

François Lyotard, *The Postmodern Condition (Postmodern Durum)* adlı kitabını 1979 yılında Kanada hükümetinin isteği ve siparişi üzerine kaleme almış eski bir Marksist'tir. Kitabın alt başlığı *Bilgi Üzerine Bir Rapor*'dur.

Lyotard, genel metodolojik yaklaşım olarak "dil oyunlarını seçtiğini" belirtir. Çünkü dil oyunları, toplumun var olması için gereken en küçük ilişki biçimidir. Toplumsal bağ sorununun kendisi bir dil oyunu'dur (Lyotard, 1994, 44). Lyotard, bu tercihi, büyük anlatılara (felsefelere, perspektiflere) karşı olduğu için yapar çünkü büyük felsefeler bütüncül yaklaşımlar kullanır; toplumu eklektik ve parçalı olarak yorumlamaz, belli bir tutarlılığı önemserler. Toplumun en minimal ilişkisini dil oyunu ile açıklamak ise, sosyal ilişki biçimini yok saymaktır. Üstelik Lyotard bu dil oyununu yöntem olarak da tercih ettiğini belirtmektedir. Böylece bilgi ve bilim için dil oyunlarına yaslanmak, öz olarak bilginin olabilirliğini ortadan kaldırmak, onu oldukça esnek ve varlığı anlamsız bir sözcükler yığınına indirgemektir. Zaten ilerleyen süreçte postmodernler bu dil oyunları aracılığı ile anlam'ı, bütüncüllüğü ve felsefeyi de ortadan kaldırmayı amaç edinecekler, parça, anlamsızlık, eklektiklik ve tekillikleri ise ön plana çıkartacaklardır. Ancak bu konularda postmodernler arasında önemli farklılıklar da olabilmektedir.

Douglas Kellner'a göre Lyotard kitabında gelişmiş ülke-

lerdeki bilginin durumunu incelemekte ve postmodern sözcüğünü bu durumu betimlemek için kullanmaktadır. Postmodern, bilginin yeni durumlarını açıklayan yeni bir bilgi-biliminin geliştirilmesi ile ilgilidir. Kitap temel olarak 'Postmodern Bilim' dediği şeye odaklanır ki bu, felsefe ve büyük anlatılarla arasına önemli farklılıklar koyar. Lyotard için modernite bir bilgi biçimidir. 'Modern' terimini, 'büyük anlatı, bir meta söylemini meşrulaştıran bir bilim' anlamında kullandığını belirtir. Buna göre postmodern, meta-anlatılara kuşku ile yaklaşmanın, tarih felsefelerini (Hegellilik, Liberalizm ya da Marksizm gibi) reddetmenin adıdır (Kellner, 1994, 237).

Lyotard, 'post kapitalist toplum' terimini benimsemez. Onun için toplum postmodern'dir ve postmodern toplum da "bilgisayar, enformasyon, bilimsel bilgi, ileri teknoloji" ve bu teknolojilerle gelen hızlı değişim toplumdur. Daniel Bell gibi Lyotard için de, teknoloji ve bilgi, toplumsal örgütlenmenin ilkeleridir. Lyotard, teknoloji, sermaye ve toplumsal gelişme arasındaki ilişkilerin analizini yeterince yapmaz çünkü sermaye teorisini makro ve meta-anlatı olarak nitelendirir ve reddeder. Lyotard bilgi karşısında *akıl oyunları* yaklaşımını benimser. Anlam bitmiştir ona göre. Bilgi, anlatsal olmasa da olur. Felsefi söylem tarzlarını reddeder. Toplumsal teori ve eleştirelilik yerine, yerelleşmiş, küçük anlatılara sahip, heterojen mikro analizleri savunur (Kellner, 1994, 237-239).

Lyotard için "postmodern bilgi, mantığa aykırı düşüncü yolları (paralogizm) arayışını, var olan bilgi biçimlerini istikrarsızlaştıran ve tedirgin eden yeni keşifler peşinde koşmayı içerir." (Kellner, 1994, 239). "Postmodern bilim

(kararsızlar, kesin denetimin sınırları, eksik enformasyonun nitelediği çatışmalar, 'fracta' katastroflar ve pragmatik paradokslar gibi şeylerle ilgilenmesi yüzünden) kendi evrimini ıslah edilmez, paradoksal, katastrofik ve kopuntulu olarak teorileştirmektedir" (Lyotard, akt. Kellner, 1994, 239).

Bu bilim kendi evrimini, süreksiz ve yenilenemez olarak değiştirip "kurumsallaştırıyor ve bilgi kelimesinin anlamını değiştiriyor, böyle bir değişimin nasıl yer alabileceğini açıklıyor. Bilineni değil, bilinmeyen üretiliyor." "Postmodern bilim, ... bir meşrulaştırma modeli önermektedir." (Lyotard, 1994, 128).

Lyotard'ın postmodern bilim analizi, Bachelard ve Althusser'in epistemolojik kırılmalar, Foucault'nun episteme ve Kahn'ın paradigma değişiklikleri anlayışına dayanmaktadır. Lyotard sonuç olarak *postmodern bilim* dese de kendisine ait bir teori geliştirememiştir (Kellner, 1994, 239 ve 245).

Lyotard'ın bilimden beklediği, bilinmeyen bilgisini üretmek değil, bilinmeyen bizzat kendisini üretmek ve daha da önemlisi bir meşrulaştırma modeli önermektir. Bu meşrulaştırma modeli, verili sistemi meşrulaştırmaya çok yakın durmaktadır. Meşrulaştırma eleştirel aklı dışlar. Bilim insanlarını farklı ve özgün düşünemeyen, çalışmayan, toplumsal iktidar formlarına bağımlı bireylere dönüştürür. Meşruiyet üretmek, örtüklemektir, bilinemez kılmaktır, yanlış ve eksik açıklamalar getirmektir. Zaten dil oyunlarına dayalı, çelişkili, katastrofik ve kopuntulu sözcük yığınları bunları sağlayacaktır. Lyotard'ın beklentileri ne yazık ki büyük oranda gerçekleşmiş ve postmodernizm 1980'lerde moda bir eğilim haline gelmiştir. Ancak anlam-

sızlık ve saçmalık düzeyindeki birçok denemeden sonra bu moda yerini farklı postmodern yaklaşımlara bırakmıştır. Özellikle sosyal bilimler alanında Fredric Jameson, David Harvey, Zygmunt Bauman gibi isimler daha tutarlı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Harvey ve Bauman postmodern olarak anılsa da kendilerine açıkça postmodern demez, adlandırmaları sınırlayıcı bulurlar.

Bilgi Toplumu Kuramıyla İlgili Tartışmalar ve Kurama Yönelik Eleştiriler

Bilgi toplumu savunusu yapan çok sayıda düşünür vardır. Bu düşünürler arasında az ya da çok farklılıklar olsa da öz itibari ile birbirine oldukça benzeyen ya da aynı noktaya çıkan yaklaşımları savunurlar. İşte bu ortak noktalar çerçevesinde toparlayacak olursak, bilgi toplumu kuramı öncelikle kapitalizmin ekonomi-politik varlığını inkâr eder ve küreselleşme sürecinin yarattıklarını görmezden gelir. Bilime ve bilgiye teknoloji merkezli ve ağırlıklı olarak üretim süreçlerine hizmet eden bir rol biçmekten yanadır. Bilimden ve bilim insanlarından eleştirel, muhalif ve farklı yaklaşımlar gelmesini tercih etmez ve teknokrat ve mühendis tiplemesini model olarak önerir.

Soğuk savaş yılları yani 1960'larda yapay zekâya ve elektronik ilerlemelere duyulan kör inanç sanayi sonrası toplum kuramına duyulan inancı pekiştirmiştir. Bu ortamda ideolojinin sonunun geldiği ilan edilmiş ve politika yadsınmıştır. Sayılara duyulan inanç toplumun bilgi tarafından düzenlendiği fikrini bir toplumsal tasarı haline dönüştürmüş, kökeni 17. ve 18. yüzyıllara uzanan bu tasarı,

sayılabilir ve ölçülebilir olanı kutsallaştırma tutumu üzerinde yükselmiştir. İstatistiksel düzeni kurma ve geometrik kesinlik ütopyasını oluşturma fikri, hayatın birçok yanının görülememesine, yurttaşları değişik konularda “eşitleştirme” (örneğin dilde) eğilimlerine neden olmuştur (Matelart, 2004, 10, 11, 21).

Kurama göre bilgi, bir üretim faktörü olarak ekonomik yapıyı tümüyle dönüştürmüştür. Bilgi sezgilere dayalı olmaktan çıkmış, nesnel bir varlık haline gelmiş, alınıp satılabilen bir mal-ürüne dönüşmüştür. Bilginin, toprak, emek, sermaye ve girişim gibi üretim faktörleri arasında yerini alabileceği iddia edilmektedir (Yücesan-Özdemir, 2009, 17).

Platon’dan bu yana bilginin iktidardan bağımsız olamayacağı ve olmadığı bilinmektedir. Bu, siyasal iktidara doğrudan tabiiyet anlamına gelmez çünkü gerçek bilgi bu şekilde doğmaz. Bilimsel bilginin gelişimi, ancak iktidar mekanizmaları dikkate alınarak anlaşılabilir. Örneğin ekonomi bilimi, çok karakteristiktir. Biyoloji bilimi de tarımsal gelişmelere, uluslararası ilişkilere ya da sömürgelelerdeki tahakküm gibi konulara göre değişim geçirmiştir. Yani iktidar mekanizmalarını düşünmeden, bilimsel bilgi ilerleyemez (Foucault, 2003, 248).

Bilim ile iktidarın iç içeliği sosyal bilimlerin oluşumundan sonra daha karmaşık ama daha önemli hale gelmiştir. Doğa bilimlerinin, pozitivistimin etkisi ile itibarı artmış, sosyal bilimler ise sistemi meşrulaştırma rolü ile karşı karşıya bırakılmıştır. Ayrıca geleneğin çöküşünden doğan boşluğu doldurma işlevi, sosyal bilimlerden beklenmeye başlanmıştır. Sosyal bilimler bu nedenle geleneği ikame etmeye çalışmakta ve buna uygun söylemleri oluşturmaktadır. Örneğin

tarih bilimi, Bauman'ın açıkladığı gibi, ulus-devletin kuruluşunda ulus inşasının tarihsel köken ihtiyacını gidermek için; iktisat bilimi burjuva liberal söyleme uygun bireyci psikolojinin bir yansıması olarak işlev görmüştür. Sosyoloji, 19. yüzyıldaki sanayi devrimini ve oluşan kaosun sosyal boyutlarını anlamak için kurulmuştur. Modernliğin evrenselci söylemini, sosyal bilimler oluşturur. Bugünkü küresel savunu da sosyal bilimlerce canlı tutulmaktadır (Bayram, 2009, 1, 3 ve 4). Yani ekonomik ve siyasal sistem değiştikçe bilimlerin üstlendiği roller ve işlevler de değişim geçirmiştir. Matematik ve fen bilimleri kapitalizmin gelişiminden itibaren üretime, fabrikaların işleyişine ya da istatistiki gerekliliklere uygun olarak, sosyal bilimler de sosyal, hukuksal, politik, psikolojik ve kültürel süreçlere uygun olarak şekillenmiştir.

Bilim günümüzde, yalnızca epistemolojik bir boyut taşımaz; aynı zamanda teknik denetim ve gözetim süreçlerini mümkün hale getirmede önemli işlevler görür ki, bunların siyasal boyutları da vardır. İktidar-bilim bütünleşmesi, doğanın olduğu kadar ve belki ondan da önemlisi toplumun denetlenebilmesi demektir. Sosyal bilimler bunların yanında "ortak-iyi"yi tanımlar ve meşrulaştırır. Rıza ve itaati üretme rolünü üstlenir. İtaatkâr birey bu şekilde üretilir. Sosyal bilimler modern toplumu üç alanda şekillendirir: 1. Toplumun denetimi ve yönlendirilmesi 2. Norm üretimi 3. Meşrulaştırma. Böylece yeni sosyal düzenin oluşturulmasında rol almış olur (Bayram, 2009, 22, 23 ve 24).

Bu sürece rağmen bilgi toplumu kuramlarında toplum, bilim ve bilgi merkezinde tanımlanır; çünkü bilgi, değer yaratıcı başlıca güç olarak görülür; yani alınıp satılabilen.

Oysa bilim ve bilgi, ticari boyutun çok ötesinde ve dışında da değerlendirilmelidir: Kültürel, sosyolojik, politik, geleneksel, tarihsel, felsefi, ekonomik boyutlarıyla. Ve günümüzde bilgi sosyal, politik ve ekonomik süreçleri belirleyen değil belirlenen konumundadır.

Bilgi toplumu kuramlarına göre ve genelde de egemen yaklaşımlara göre, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin yıllık katkı düzeylerinin milli gelire oranı, o toplumun yaşamını tanımlar ve bu nedenle bilgi sektörünün çoğu gelişmiş ülkede milli gelire katkısının fazla olmasından dolayı, bu toplumlar 'bilgi toplumu' olarak adlandırılır (Yücesan-Özdemir, 2009, 18-19).

Bilgi toplumu kuramları, ana akım ve egemen yaklaşımlar içinde kabul edilir. Bu kuramlarda uluslararası ekonomik ve politik işleyiş ve küreselleşme, çözümlerinin içinde genelde önemli bir yer tutmaz ya da hiç yer almaz çünkü kapitalizm yok sayılır. Bu yok sayma ise pek çok ekonomik, kültürel, politik ve sosyal sürecin yetersiz ve yanlış yorumlanmasına neden olur. Oysa bu süreçleri vurgulamadan diğer süreçleri ve özellikle de 1960 ve 70 sonrasını açıklamak olası değildir.

Stuart Hall egemen yaklaşımların bu tutumunu şu cümleyle açıklar: "Başat paradigma, iktidar ile bilgi arasındaki gerçek ama pek dile gelmeyen ilişkiler içinde kuşatılmıştır." (Hall, 2002, 106). Hall'ün örtük olarak ifade ettiği bu "dile gelmeyen ilişkiler" bilim insanlarının birçok tutumunun, nesnellik ya da tarafsızlık adına yapılan pozitivizmlerin, sosyal gerçekleri görmezden gelme tutumunun ya da cılız olguları asıl gerçeklikmiş gibi tanımlama yaklaşımının altında yatan gerçek nedenlerdir. Ancak bu kuşatılmışlığı

aşmak giderek daha zorlaşmaktadır. Bilgi toplumu kuramı da bu ilişkilerle sarmalanmış olarak başat paradigmalar arasında yerini almaktadır.

Christian Fuchs'a göre enformasyon şirketlerinin ortalama uluslararası varlık oranları 2008'de yüzde 65,3, satış oranları yüzde 70,4, yabancı istihdam oranları yüzde 64,8'dir. Bu ve benzeri verilere dayanarak bilgi toplumu, ağ toplumu, enformasyon toplumu gibi savunuların asıl kastetikleri şey, üretici güçlerdeki değişimdir: "Bilgi ve enformasyon teknolojileri, sermaye birikimi amacına hizmet eden metaların üretimi açısından, önemli araçlar haline gelmişlerdir." Ancak bu dönüşümü, süreksizliğe dayanan bu tür verilerle yeni bir toplum şeklinde açıklamak, yanlıştır. Ekonomi, sadece üretici güçlerden oluşmaz; üretim ilişkilerinden de söz edilmelidir. Çünkü bunlar sürekli etkileşim halindedir. Ekonomi, toplumlarda merkezi bir konumdadır ama ekonomi topluma eşit olarak alınamaz. Ekonomik alanda çok şey değişmiştir ama köklü dönüşümler olmamıştır (Fuchs, 2014, 214-216).

Fuchs'a (2014) göre enformasyonel kapitalizm üretici güçlerin eğilimini gösterir ki bu bir toplum biçimi değildir. Çözümleme, sadece üretici güçlerin eğilimine bakarak yapılamaz; ayrıca kapitalist toplumların sınıf yapılarındaki değişimlere de bakmak gerekir. İşçi sınıfı, kapitalist sınıf, ara sınıflar ve işsizlerin oranına bakmak gerekir. Ücret oranları, kâr oranları, yoksullar ve zenginler (217-218). Ücret ve yaşam standartları, sektörel kâr düzeyleri, sermaye artış oranları, şirket grupları, ekonomilerin sermaye varlıkları, piyasa değerleri, kârları gibi oranlara da bakmak gerekir. "Sınıf çözümlemesiyle, üretici güçlerin enformas-

yonellik derecelerinin incelenmesinin birleştirilmesi, kapitalizmin hangi dereceye kadar enformasyonel kapitalizme dönüştüğü kararına varılmasına olanak sağlar.” (219).

Daniel Bell ve Herbert Schiller bilgi toplumu kuramının ilgilendiği sorunlar konusunda neredeyse zıt bakış açılarına sahiptirler. Bell için bilgi/enformasyon ve iletişim sorunları savaş sonrası dönemin kalbindedir. Schiller, David Harvey ve Nicolas Garnham için bilgi ya da enformasyon modern dünyayı tanımlamada anahtar bir terim değildir. J. Habermas ve A. Giddens için de o kadar merkezde değildir (Webster, 2006, 4-5 ve 7). Webster için de enformasyon toplumu kuramı, günümüzdeki toplumları tanımlamak için yeterli değildir; kuram birçok önemli noktaya değinse de sorunludur. Bugünkü toplumları tanımlamada ‘enformasyon’ hayati bir terimdir; Manuel Castells’in ‘Enformasyon Çağı’ üçlemesi, günümüzü açıklamada en ikna edici çalışmadır. Ancak yine de kuramın eleştirilecek birçok yanı vardır (Webster, 2006, 263).

Bilgi toplumu kuramı sayısallaşmaya (dijitalleşmeye) büyük önem verir; bunun nedeni, dijital demokrasi söylemini güçlendirmektir.

1998 yılından bugüne her yıl, uluslararası şirketler, Seattle’da hükümet liderlerini toplayarak sayısallaşmanın önemini anlatmakta, onlara dijitalleşme için yardım önermekte, ulus-devletin sonunu getirmek için e-hükümet fikrini pazarlamaktadırlar. UNESCO bilgi toplumu kuramını benimser ve hükümet, üniversite çevreleri, medya, kültür özneleri, bilimsel ve teknolojik topluluklar, yerel yönetimler, sendikalar, milletvekilleri, sivil toplum kuruluşları, gençler, gender toplulukları, yerli halklar, özürsüzlükler, top-

lumsal hareketler, insancıl kuruluşlar, think tankler, çok özneli birlikler ve tüm kıtaların bölgesel toplulukları ile bağlantı kurar. 1975 yılında OECD (Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Örgütü ki 24 gelişmiş ülkenin üyeliği vardır), 1979 yılında da Avrupa Topluluğu (bugünkü adıyla Avrupa Birliği) bilgi toplumu kavramını onaylamış ve benimsemişlerdir ve Avrupa Birliği bilgi toplumunu gelecek 5 yıllık planın anahtar sözcüğü olarak kabul etmiştir (Mattelart, 2004, 115).

Birleşmiş Milletler de bilgi toplumu kuramını kabul eden bir kurumdur. Birleşmiş Milletler 2002 yılı raporunda, bilgi toplumuna geçişin gereği olarak üniversitelerin rolü, işlevi ve misyonu sorgulanmakta ve *yaşam boyu eğitimin uygulanmasının önemine vurgu yapılmaktadır*. Rapora göre, üniversite ve eğitim kurumları yeniden kurgulanmalıdır. Bunun, Sokratik ruhu yeniden canlandırmak, demokrasiyi geliştirmek, yurttaş sorumluluğunu artırmak ve üretimle bağlantılı eğitimi kurmak için gerekli olduğu belirtilir (United Nations... 2002).

Fuchs'un belirttiği gibi (2014) çağdaş toplumun ve çağdaş kapitalist ekonomilerin bütün göstergelerinin enformasyonel olması olanaksızdır. Yani enformasyonel kapitalizm terimi, bir tümlük ifadesi olarak kullanılamaz. Asıl olarak, kapitalizmin, sermaye biriktirmek için ne oranda enformasyonel üretici güçleri kullandığını açıklamada anlamlıdır. Forbes'in verdiği oranlara göre sermaye varlığı oranları olarak sırasıyla, finans şirketleri birinci sırada, petrol, gaz ve kamu hizmetleri ikinci sırada ve enformasyon sektörü üçüncü sıradadır (219). Yani enformasyonelleşme çok önemli bir eğilimdir ancak baskın değildir. Fosil yakıtların

önemini koruması, sanayi toplumunun bitmediğinin, tam tersine aşırı bir yeni sanayi dönemine girdiğimizin bir göstergesidir. “Finansallaşma, aşırı sanayileşme ve enformasyonelleşme, çağdaş emperyalist kapitalizmi simgeler.” (220). “Dünyanın en büyük şirketlerinin varlık ve kâr göstergelerine dayanarak, kapitalist üretim biçiminin enformasyonel kapitalizm olarak nitelendiği sonucuna varamayız.” (220).

Fuchs, bilgi, enformasyon, ağ toplumu vb. kavramlar yerine “ulusötesi enformasyonel kapitalizm” kavramlarını önerir. Bu kavramların süreci diyalektik, nesnel, indirgemeciliğe düşmeden ve bütüncül olarak yorumladığını iddia eder (2014, 212). Bu nitelikler “çağdaş kapitalizmin gelişiminde bir eğilim ve göreceli bir düzeydir.” Ancak tek başın eğilim değildir. “Kapitalizm aynı zamanda birçok şeydir.” Enformasyonel, finansal, emperyalist, aşırı sanayici vb. Kapitalizm aynı anda genel bir üretim, sömürü, tüm bunların özgül bir gerçekleşme, birlikte varoluş ve etkileşimidir (2014, 213).

Günümüz toplumları üretim güçleri uyarınca enformasyon toplumu, ancak üretim ilişkileri bağlamında kapitalisttir. İlişkiler hâlâ 19. yüzyıldaki gibidir. Üretim yine kâr amaçlı yapılmakta ve bunun için üretimde bilgi ve enformasyon teknolojileri kullanılmaktadır (Fuchs, 2014, 223). Fuchs’un bu tespitleri kuramı değerlendirmede anahtar niteliğindedir çünkü hem tümüyle reddetmez hem de eleştirir ve eksiklerini dile getirir. Alternatif bir perspektif niteliğindedir.

Bilgi toplumu kuramında kalkınmanın yolu sanayi toplumu yapısından uzaklaşmak ve bilgi toplumuna geçmek

olarak görülür. Oysa sanayisiz bilgi toplumuna geçilebileceğini savunmak, kendi içinde başlı başına açık bir çelişkidir. Üretim de tüketim de sanayinin varlığı ile mümkündür. Bu konudaki çelişki bilgi toplumu argümanlarının en zayıf halkalarından birini oluşturur. Ayrıca çok savunulan teknolojiyi üreten de sanayidir.

Bilgi toplumu kuramı sosyo-ekonomik boyutlarıyla ve bilgi-ekonomisi ile birlikte düşünülmelidir, aksi takdirde soyut ve içi boş bir kavrama dönüşür. Yani bilginin üretimi, paylaşımı, dolaşımı ve kullanımı açısından değer yarattığını öne süren ve bunun topluma eşit bir şekilde dağıtıldığını savunan bir kuram (Uçkan, 2011, 121) olarak.

Bu bağlamlarda günümüz toplumlarının işleyişinde bilginin ve özellikle enformasyonun işleyişinin, etkinliğinin, yaygınlığının, ucuzluğunun çok önemli hale geldiğini yadsımak olanaksızdır ancak bütün toplumsal süreçleri bilgiye endeksli olarak tanımlamak sorunlu ve yetersiz bir bakış açıdır. Sanayi henüz yok olmamış, tam tersine giderek büyümüş, çeşitlenmiş ve yayılmıştır. Hizmet sektörünün istihdam olarak sanayinin önüne geçmesi, toplumu bilgi toplumu olarak tanımlamak için yeterli değildir.

Bilgi Toplumu Kuramlarında

Teknoloji Sorununa Yaklaşım

Teknoloji konusu, özellikle sosyal bilimcilerin dikkatle bakması gereken konuların başında gelmektedir çünkü teknoloji sorunu, sadece teknolojik gelişmelerin seyrine ve etkilerine bakılarak açıklanamaz. Teknoloji, üretim, dağıtım, tüketim ve pazarlama anlamında sosyal, ekonomik, kültü-

rel ve politik çok yönlü süreçlerle birlikte var olmaktadır. Çözümlemeleri de ancak bu özellikleri değerlendirebilen çok yönlü ve bütüncül perspektifleri kullanarak mümkün olabilir.

Bilgi toplumu kuramları savunularının temeline yeni gelişen teknolojileri koyarlar. Bu özellikle gelecek yeni toplum öngörülere için ütopyik çıkarımlarda buldukları noktada kullandıkları bir argümandır. Öyle ki yeni teknolojiler yeni ekonomileri oluşturacak, demokrasiyi geliştirecek, toplumun birçok sorununu çözecek, etkileşim ve iletişimi artıracak, yeni bilgi kentleri kurulacak, sağlık sistemi ve eğitim sistemi yeni teknolojilerle kurgulanacaktır. Teknolojilere çok büyük bir rol atfedilir ve beklenti içine girilir.

Yeni ekonomi konusunda merkezde görülen konular, dijital teknolojiler, internet, bilgisayarlar, enformasyon ve küresel networklere erişim sağlayan teknolojilerdir. Bilgi toplumunun dönüşümündeki anahtar öge 'enformasyon' olarak tanımlanır. Ve buradaki faktör Uluslararası İletişim Teknolojileri (ICT) devrimi, internetin gelişimi ve son yıllardaki dijitalleşmedir (Carlow vd., 2006, 651 ve 653).

Bilgisayarlar ABD'de yaygınlaştıkça birçok sürecin açıklanmasında özne gibi kullanılmaya başlanmıştır. O adeta Tanrı'nın yerini almış gibidir. Bilgisayarlar zeki ve tarafsız gibi görünmelerinden dolayı adeta insanların ve bürokrasinin yapabileceği hatalardan uzak gibi görünmekte ve büyümlü bir etki bırakmaktadırlar. Bilgisayar, otoritenin doğru kaynağı gibidir. Bilgisayarla kuşanmış bir bürokrasi, çağımızın adı konmamış yasa koyucusu gibidir. Bilgisayar çoğu insanı Kafka'nın Josef K'sına dönüştürür. Sık sık, açıklamaya gerek görmeyen kişiliksiz bir suçlayıcı olarak işlev

görür; bize karşı yaptığı suçlamanın kaynağını açıklamaya ihtiyaç hissetmez. Onu telaffuz etmiş olması yeterlidir. Onun içine verileri kim ve ne amaçla, kimin yararına koyduysa, dayandığı varsayımlar, sorulmamış olarak kalan sorulardır (Postman, 1993, 115).

Bilgisayarlar özelinde teknolojiler kendi kendilerine gelişen, komutlar veren, iletişim kuran, sonuçlar alan ve bunları dayatan özneler değildir. Teknolojileri var olan ekonomik, kültürel ve siyasal koşullarda insanlar üretir, insanlar kurgular, insanlar nesneleştirir. Onlara özerk ve belirleyici araçlar olarak bakmak, abartılı, yanıltıcı ve yetersiz bir perspektifin sonucudur.

Bilgi toplumu kuramı ve argümanı bir yanıla slogan ve ideoloji, bir yanıla da teknolojik bir tehdit şeklinde kullanılmaktadır. Slogandır çünkü toplumda üretilemeyen sistemler bu söylemle ancak slogan olarak canlı tutulmaktadır. İdeolojidir çünkü tarihsel, toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçleri yeni bir bakış açısı ile açıklamakta ve bu yaklaşımı 'doğru' olarak değerlendirerek kabul edilmesini beklemektedir. Ayrıca 'teknolojik tehdit' dir çünkü bilgisayarda merkezleşen yeni teknolojilere sahip olmayan ülkeleri, toplumları ve bireyleri 'geri kalmışlıkla' suçlamakta ve daha da geri kalacakları yönünde tehdit etmektedir (Yılmaz, 1998, 148). Bu nitelikler bilgi toplumu kuramlarının her argümanını doğrudan kabul etme durumunu ortadan kaldırmakta, temkinli ve tartışma esaslı yaklaşımı gerekli kılmakta ve bu konudaki eleştirileri de dikkate almamızı gerektirmektedir.

Yeni teknolojiler dünya genelinde ve ülkeler bazında günden güne yayılsa da, özellikle az gelişmiş ülkelerde,

toplumlar arasında, uluslar arası ve ulusal şirketler ve sivil toplum kuruluşları arasında çok önemli derecelerde dijital bölünme ve erişim sorunları yaşanmaktadır. Bu sorun sadece teknolojiye erişim değil, bilgiye erişim, iletişim kurabilme, teknolojiyi kullanma ve ticaret yapma fırsatlarını yaratma, enformasyon üretimi ve dağıtımını gibi çok boyutlu yanları olan bir sorundur. Ulusal ve uluslar arası düzeylerde giderek artan yoksulluk, eşitsiz dağıtım sistemleri ve demokratikleşme sorunları çözümlenmedikçe de dijital bölünme ve erişim sorunları tam olarak çözümlenemeyecektir.

UNESCO'nun 2005 yılında yayınladığı bir rapor dijital bölünmenin farklı yönlerine dikkat çeker. Rapora göre dijital bölünme tek boyutlu değil çok boyutludur ve nedenleri çok sayıda etmene dayanır. Ekonomik nedenler: Özellikle güney ülkelerinde bilgisayar ve altyapı maliyetlerindeki aşırı yükseklik bireylerin yeni teknolojilere erişimini engellemektedir. Coğrafi nedenler: Özellikle güney ülkelerinde kentsel ve kırsal bölgeler arasında aşırı dengesizlik vardır. Telekomünikasyon operatörleri daha çok kentsel bölgelere hizmet götürmekte, bu da dijital bölünmeyi artırmaktadır. Yaşa dayalı nedenler: Gençlerin yeni teknolojileri kullanımında daha başarılı olmaları yaşlı kuşakların dijital alanda yetersiz kalmaları, sosyal ve ailevi düzeyde değişik sorunları beraberinde getirirken dijital bölünmeyi artırmaktadır. Cinsiyete dayalı nedenler: Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, kadınların dijital alanda da erkeklerden geri kalmasına neden olmaktadır. Dil sorunu: İngilizce dilinin küreselleşmenin de dili olması, diğer dillere siber alemde neredeyse yer bırakmamaktadır. Eğitim, sosyal ve kültürel arka plan-

dan kaynaklanan nedenler: Zorunlu eğitim ve okullaşma 19. yüzyıldan itibaren ilk sanayi devriminin başarılı olmasında etkili oldu. 21. Yüzyılda yeni teknolojiler, ikinci endüstri devrimi için eğitimin ana bileşeni olabilir mi? Bunun için eğitim öğretime önemli yatırımlar yapılması gerekliliği dijital bölünmeyi derinleştiren etmenlerden olabilir. İstihdam odaklı nedenler: Birçok ülkede internet erişimi iş dünyası ile sınırlıdır. İstihdamın azlığı, sanal ortamdan dışlanma anlamına da gelir. Engellilerle ilgili nedenler: Genelde engelliler arasında bilgisayar kullanımı ve internete erişim oranı düşüktür. Bu da dijital bölünme oranlarını yükseltmektedir (2005, 30).

Bilgi ağlarına ve iletişim teknolojilerine erişimde ve kullanımda yaşanan dijital eşitsizlik ve dijital bölünme konusunda önlemler almadan, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ulusal kalkınmada kullanımı, ağ ekonomisinin gelişimi ve bilgi ekonomisine geçiş, yani bilgi toplumuna dönüşüm süreçlerini gerçekleştirmek olanaksızdır (Uçkan, 2011, 116).

Küresel iletişimin ekonomi politik yaklaşımına göre teknoloji, toplumsal ilişkiler tarafından biçimlenen bir mücadele alanıdır. Egemen yaklaşımlar ise teknolojiyi determinist bir mantıkla ve doğrusal gelişim gösteren olarak yorumlar. Oysa teknoloji, iktisadi, siyasal, kültürel ve ideolojik süreçleri tek başına dönüştürüp belirleyemez. Teknoloji, bir belirleyen değildir, ancak elbette toplumsal gelişmeleri etkiler. Tarihsiz, tarafsız ve sosyallikten uzak değildir. Üretim ilişkileri, sınıfsal mücadeleler, egemen kapitalist ilişkiler, sermayenin ekonomik ve politik çıkarları, teknolojinin gelişim ve kullanım süreçlerini etkiler. Yani teknoloji taraftır (Yücesan-Özdemir, 2009, 35-36).

Bilgi toplumu kuramlarını savunanlardaki bir başka eğilim de küreselleşme sürecini yok sayma, küreselleşme ile birlikte daha da yayılan yeni teknolojilerin uluslararası ve ulusal bazda eşitsiz dağılım ve kötüye kullanımları ile birlikte ortaya çıkan sosyolojik sorunları yadsımadır. Oysa küreselleşme süreci enformasyon ve bilgi ağı teknolojilerini, internet ağlarını tüm dünya genelinde yaymakla kalmamış, uluslararası piyasa ve pazar ağlarını zaman ve mekân sorunlarından uzaklaştırmıştır. Bu süreçte veri ve datalar yığınsal miktarlara ulaşmış, bunların dağıtımı, kontrolü ya da denetlenmesi başlı başına büyük sorunları beraberinde getirmiştir. Dezenformasyon, manipülasyon miktarları da bu meta datalarla birlikte çoğalmış, siber suçlar ve savaşlar yaygınlaşmış, bilişim suçlarından mağdur olanların sayısı günden güne artmış, sosyal medya bir yargısız infaz ve linç ortamına dönüşmüş ve deep web başlı başına hukuk dışı, derin ve karanlık bir suç üretim alanına dönüşmüştür. Ulusal ve uluslararası nitelikli yasal süreçler bu suçlar karşısında yetersiz kalmaktadır.

Tüm bunlar küreselleşmenin yarattığı ekonomik, politik ve sosyolojik atmosferde kendine zemin bulmuştur. Kitlesele yoksulluk ve işsizlik tarihte görülmeyen oranlara çıkmış; uluslararası kitlesele göçler ve bu göçlerdeki ölüm oranları, savaşlar, savaşlarda ölenlerin sayısı, terör suçları ve silah ticareti de artış göstermiştir. Uluslar arası küresel tekellerin teknoloji, ekonomi, eğitim ve medya alanlarındaki politikaları ve yaklaşımları, daha önce yaşanan sorunları çözmek bir yana daha da büyütmiştir. Bu bağlamda teknolojilerin kontrol edilemeyen özgürlüğü başlı başına büyük bir soruna evrilmiştir. Teknoloji sadece özgürlükleri değil, ölü-

mü, suçu ve tacizi de beslemiş; sunduğu ortamla bunları kolaylaştırmıştır. Çünkü teknoloji ne amaçla kullanılırsa o amaca hizmet eder. Bu nedenle sosyolojik bir kuramın merkezini teknolojiye dayandırmak ve teknolojiyi kutsamak eleştirilere neden olur.

Teknolojiler çağımızın en büyük sorunlarından biri olan toplu gözetimi, kitlesel gözetimi ve gündelik hayatın gözetimini olası ve yaygın hale getirmenin aracı da olmuşlardır. Elbette gözetimin sorumluluğu teknolojilerde değil, o teknolojileri gözetim için kullananlardadır. Bauman ve Lyon'un açıkladığı gibi (2013, 16-17) asıl sorun gözetime hayat veren ruhu, gözetimi geliştiren ideolojileri, gözetime yol açan olayları es geçmemektir. Gözetime itaat etmemeyi, gözetimi sorgulamayı ya da sıradan tepkileri de görmek gerekmektedir. Sorunu yaygınlaşan teknoloji odaklı görmek yetersizdir.

Jürgen Habermas *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim* adlı kitabında teknoloji konusundaki yaklaşımını şöyle açıklar: Günümüzde iktidar kendini teknoloji olarak ölümsüzleştirmekte ve genişletmekte ve bu da kültürü de kapsayan büyük bir meşrulaştırmayı getirmektedir. Yeniçağ bilimi biricik, eşsiz bir proje değildir. Alternatif bir yeni bilim, yeni bir teknik tanımı yapmalıdır. 19. yüzyılın sonundan beri yaşanan süreç, tekniğin bilimselleştirilmesidir. Bilim ve teknik birlikte çalıştıkça, toplumsal ilerlemenin bilimsel teknik ilerlemelerle belirlendiğini öne süren perspektif ortaya çıkmıştır (Habermas, 1993, 53-54). Habermas *Rasyonel Bir Toplumla Doğru* adlı başka bir kitabında da bu yaklaşımı sürdürür: İnsanlar arasındaki iletişim tahakküm ilişkilerinden kurtulmadıkça, ideal ve alternatif bir bilimden söz edi-

lemez. 19. yüzyıl sonlarına kadar bilim ve teknoloji birbirlerine bağımlı değildi; teknolojinin bilim üzerindeki etkisi dolaylı idi. Ancak bugün Marcuse'nin açıkladığı gibi, teknoloji ve bilim aynı zamanda meşrulaştırıcı bir siyasi güç işlevini görmektedir çünkü burjuva toplum bu alanlarda da kendini tahakküm ilişkilerinden soyutlayamamıştır (Habermas, 1992, 119-121).

Bu tahakküm ilişkileri teknolojiyi üreten endüstrilerle bilim insanları arasında doğrudan ya da dolaylı olarak kurulan bağlantılarda kendini gösterir çünkü yeni teknolojiler öncelikle bu endüstrilerin ar-ge'ye ve know-how'a yaptıkları yatırımlarla geliştirilir ve daha sonra da yine bu endüstrilerce üretimi yapılarak dünya pazarlarına satışa sunulur. Bu süreç birçok açıdan iç içe geçmiş bağlantılarla mümkündür. Uluslararası ekonomik koşullarda ortaya çıkan tekeller yeni teknolojik cihazların gelişiminden üretimine ve pazarlamasından dağıtımına bütün süreçleri kontrol altında tutan gerçek belirleyicilerdir.

Hawkins bu tekelleri ülkeler bazında şu şekilde tanımlamaktadır: Küresel düzeyde telekomünikasyon üretim sektörü alanında üç tip ülke vardır: 1. Küresel piyasayı elinde tutan, ileri telekomünikasyon teknolojilerinin tümüne sahip olan ABD, Avrupa Birliği ve Japonya. 2. Belli oranda teknolojilere sahip olan ayrıca çevresinde de etkin olan Brezilya, Güney Afrika, Singapur gibi ülkeler. 3. Satın alıcı konumundaki dünyanın diğer ülkeleri. İkinci gruptaki ülkeler aynı zamanda aracı konumundadır. Belli bir üretim ve dışsattım temeline, ar-ge yatırımlarına ve Birinci grup ülkelerle bağlantılara sahiptirler. Dünyada sermaye birikim düzeninin yeniden yapılandırılmasından önce, özellikle

üçüncü ve ikinci gruptaki ülkelere modernleşme programları uygulamaları önerilmiş ve gelişmiş ülkelerin programları dayatılmıştır. Yani tek tip bir politika hem merkezde hem çevrede önerilmiştir. Başarı buna uyum derecesine endekslenmiş, hedeflenen uluslararası düzen, merkez ülkelerin iletişim ağları aracılığı ile tüm ülkelerin gelir düzeyi görece yüksek kesimlerine yeni mal ve hizmetler ve ayrıca enformasyon, bilgi, haber, iletişim teknolojileri (donanım, yazılım, iletişim hizmetleri, her türlü içerik, uygulama vb.) pazarlamak ve satmak olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için gereken her türlü, dil, iletişim ve teknoloji hizmeti sunulmaya başlanmıştır (aktaran Geray, 2002, 92-94). Teknoloji sorununu kuramlar bazında tartışırken dünya ekonomisindeki bu süreçlere dikkat çekmeden doğru ve yeterli bir tartışma yürütmek olanaksızdır.

Ayrıca teknoloji sorunu ile ilgisiz gibi görünen ancak son derece ilgili olan neoliberal politikalar, artış gösteren gelir eşitsizliği, sosyal devlet politikalarının hızla terk edilmesi, “dünyanın sermaye için tek-pazar haline gelmesi” ve giderek artan sınıfsal farklılıklar gibi konular da ele alınması olmazsa olmazlardandır (Yücesan-Özdemir, 2009, 17).

Bu çerçevede bilgi toplumu ya da diğer kuramların teknolojiyi kutsayıcı yaklaşımlarının birçok sorunu açıklamada yetersizliklere ve yanlışlıklara neden olabildikleri çikarsanmaktadır. Bu nedenle teknolojilerin gelişimini açıklamak için yalnızca teknolojilerin gelişimlerine bakmak yeterli ve tutarlı olamamaktadır. Ancak bütüncül perspektifler yani sosyal, kültürel, tarihsel, iktisadi ve politik süreçleri değerlendiren bakış açıları nasıl bir toplumda yaşadığımız sorusunun yanıtını bize tutarlı olarak verebilirler.

Bilgi Toplumu Kuramlarında Yönetişim Savunusu

Bilgi Toplumu Kuramına dayalı olarak oluşturulan stratejiler, “kaçkın derecede *yönetişim* kavramına saplantılıdır.” (Uçkan, 2011, 202-205). Bunun nedeni bilgiye/enformasyona dayalı hizmet sektörü aracılığıyla uygulanacak toplumsal dönüşüm politikalarının önerilmesidir. Yönetişim, e-devlet, e-yurttaş ve yoksullukla mücadele bunlardandır. Birçok egemen yaklaşımda olduğu gibi bilgi toplumu kuramında da, devletin yönetim biçimi “yönetişim” olarak tanımlanır. Yönetişim kavramında öncelikle ‘ya biri ya da öteki’ gibi düalizmlere karşı çıkılır; onun yerine her ikisinin gerekliliği savunulur. Örneğin yerel ya da ulusal değil, her ikisi de; yöneten ya da yönetilen değil, yönetişim geçerlidir. Yönetişim, bürokrasi, şirket ve hükümet dışı örgütlerce oluşturulan karar mekanizması sistemidir. Bu üç unsurun ilişkisi eşitliğe dayanır. Yönetişim, kalkınma, devletin ve siyasetin yeniden yapılandırılması, az gelişmiş ülkelere yaklaşımlar konusunda çok önemli bir kavram haline gelmiştir. E-devlet, e-yurttaş ve yoksullukla mücadele konuları yönetişim sorunu bağlamında ele alınır (Yücesan-Özdemir, 2009, 23-24).

Bilgi Toplumu teorisyenlerince yeni iletişim teknolojilerine, bilgiyi hızlı ve ucuz olarak toplumun bütün kesimlerine ulaştıran başlıca araçlar olarak bakılır. Bilgiye ulaşım, toplumun farklı kesimlerinin yönetim süreçlerine sözde katılmalarını sağlar ve bu sayede demokratik bir ortam oluşur. Kurama göre ‘yönetişim’ kavramı bu bağlamda ortaya çıkar; yönetişim (governance) halkın yeni iletişim teknolojilerini kullanarak yönetimin farklı aşamalarına katılması olarak açıklanır.

Bilgi toplumu kuramcıları bu yaklaşımla demokrasi sorununu iletişim araçları kullanımına indirgemiş olur ve yeni iletişim teknolojilerine erişim sorununu yok sayarlar. Erişim sorunu hem dünya genelinde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki boyutu ile hem de her ülkenin kendi sınırlarındaki yoksul bölgelerde yaşanan boyutu ile önemli bir sorundur. Ayrıca erişim sorunu olmasa bile, demokrasi sorununun yeni iletişim araçlarının kullanımı ile çözümlenemeyecek kadar derin, ciddi ve kapsamlı bir sorun olması göz ardı edilmiş olunur. Oysa demokrasi dijital olamaz ve dijital yöntemlerle kurulamaz. Dijitallik, olsa olsa sınırlı bir katılımı mümkün kılar. Gerçek bir demokrasi, ancak siyasal, sosyal, ekonomik, teknolojik ve kültürel olanakların toplumun her kesimine eşit bir şekilde dağıtılması ve bu olanaklarla toplumdaki her bireyin kendi fikrini özgürce belirtebilmesi, siyasal süreçlere ve karar mekanizmalarına katılabilmesi ile mümkün olabilir. Yeni teknolojiler elbette çok önemlidir ancak olsa olsa araç olabilirler. Teknolojilerin demokrasiyi kurmak gibi bir etkileri yoktur.

2. Bilgi Toplumu Kuramları

Hizmet Sektörü ve Sınıfsızlık Yaklaşımları

Bilgi toplumu kuramlarına göre sosyal hayatın ve ekonominin her alanını etkilemekte ve dönüştürmekte olan sektör bilgiye dayalı *hizmet sektörü*dür.² Hizmet sektörünün genel ekonominin önde gelen sektörü olduğu yaklaşımı, be-

2-Hizmet Sektörüne dâhil olan alanlar: Ulaştırma, Haberleşme, Dağıtım, Kamu, Finans, Emlak, Turizm, Medya, Sağlık, Kişisel, Mesleki Uzmanlık, Tamir ve Bakım, Eğitim hizmetleri (Sayım, Aydın, 2011, 248).

raberinde sınıfsızlık yaklaşımlarını da getirir. Bu noktada sadece üretim süreçlerine değil, çalışma yaşamına yönelik olarak da önemli bir ayırım yapılmış olur. Buna göre çalışanların büyük kısmını sanayide çalışanlar değil, hizmet sektöründe çalışanlar oluşturur: Yani profesyonel ve teknik sınıf, bilgi işçileri, beyaz yakalılar, mühendisler, teknokratlar, eğitimciler, bilgisayar uzmanları, bilişimciler, sistem analistleri, tasarımcılar, veri uzmanları, sosyal hizmetlerde çalışanlar, bilim insanları ve araştırmacılar.

ILO 2014 ve TÜİK verilerine göre dünyanın genelde birçok bölgesinde, Sahra Altı Afrika hariç gerçekten de hizmet sektöründe çalışanlar tarım ve sanayiye göre sayı olarak daha fazladır. Türkiye’de de hizmet sektörünün diğer sektörlerin istihdamına oranı daha yüksektir³ ve bu eğilim yıldan yıla artmaktadır.

Ancak hizmet sektöründe çalışanların sayısının diğerlerinden fazla olması, o topluma bilgi toplumu demek için yeterli değildir. Sanayide ya da tarımda daha az insan çalışabilir ama onların oluşturduğu genel bütçe, hizmet sektö-

3- Türkiye İstatistik Kurumu İşgücü Verilerine göre Ekim 2015 tarihinde Türkiye’de Sektörlerdeki İşgücü Dağılımı şu şekildedir: Tarım %24, Sanayi % 20,4, İnşaat % 7,6, Hizmet % 52, (Kaynak: TÜİK 15 Ocak 2016 Türkiye İşgücü İstatistikleri, Sayı: 21568).

ILO (International Labour Organization) 2013 Dünya ve Bölgeler Bazında Sektörlerdeki İşgücü Dağılım Oranları, Tablo A. 10.

Dünya:	Tarım: 31,8	Sanayi: 23,0	Hizmet: 45,1
Gelişmiş Ülkeler:	Tarım: 3,6	Sanayi: 22,5	Hizmet: 73,9
Güney Doğu Asya ve Pasifik:	Tarım: 40,3	Sanayi: 19,2	Hizmet: 40,5
Orta Doğu:	Tarım: 14,8	Sanayi: 27,4	Hizmet: 57,7
Sahra Altı Afrika:	Tarım: 61,3	Sanayi: 8,9	Hizmet: 29,9

Kaynak: ILO Global Employment Trends, 2014, s. 96,
Kaynak: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/-publ/documents/publication/wcms_233953.pdf

ründen fazla olabilir. Ayrıca hizmet sektörünün yarattığı bütçenin diğerlerinden fazla olması bile bilgi toplumu dememiz için yeterli olamamaktadır. Çünkü teorisyenlerin iddia ettiği anlamda bir bilgi toplumu olabilmek için daha önemli ölçütlerin gerçekleşmiş olması gerekir ki bunların başında özgürlüklere dayalı tam demokratik siyasal yönetimlerin kurulmuş olması, katılımcı ve eşitlikçi uygulamaların toplumun geneline yayılmış olması, yeni teknolojilere toplumun bütün kesimlerinin erişim sorununun kalmamış olması, bu süreçlerin kuzey-güney ya da doğu-batı ayrımı olmadan dünyanın genelinde bütün toplumlarda gerçekleşmiş olması, eğitim, kentleşme, sağlık, kültür, dağıtım, medya, ulaşım vb. tüm alanlarda yeni teknolojilerin bütün toplum kesimlerince özgür olarak kullanılıyor olması gibi gereklilikler gelir. Yani bilgi toplumuna geçiş, sadece ekonomik istatistiki eşitlemelerle olabilecek bir süreç değil, sosyal, siyasal ve kültürel boyutları daha önemli olan bir süreçtir. Örneğin bir ülkede makineleşme ve yeni teknolojilerden dolayı tarım ya da sanayi sektöründe çalışanların oranı düşük ve hizmet sektöründe çalışanların oranı yüksek olup o ülkede aynı zamanda işsizlik, kayıt dışı çalışma, yoksulluk ya da göç oranları yüksek ise, o ülkenin bilgi toplumuna geçtiğini kabul etmek olanaksızdır. Bu yaklaşım sosyolojik perspektifi teorinin dışına atmaktır. Bu, bilgi toplumu kuramcılarının en büyük çelişkilerindendir.

Benzeri bir durum bilgi toplumuna geçişle birlikte sınıfsızlık aşamasına geçildiği iddiaları için de geçerlidir.

Örneğin Daniel Bell için (1973, 213, 167, 143-154) bilgisayar ve yeni teknolojilerle dönüşen toplumsal yapı sosyal sınıfların 1950'den sonra yok olduğunu göstermektedir.

Mal üretiminin önüne geçen bilgi üretimi ile sınıfsal yapıda “bilgi sınıfı” ve “teknokratlar” oluşmuş, öğretmenler, medya çalışanları, bilim insanları ve sanatçılar yeni sınıflar haline gelmiştir. Proletaryaya yani fabrika işçileri tarih olmuştur. Bunlar daha çok beyaz yakalı uzmanlara dönüşmüşlerdir ve dönüşmektedirler.

Peter Drucker için toplumsal sınıflar kapitalist ve proleter olarak değil, bilgi işçileri ve hizmet işçileri olarak ayrılır (Drucker, 1993,16). Castells’e göre de Enformasyon Toplumunun ilk tarihsel adımı, kimliğin üstünlüğünü, bir örgütlenme ilkesi haline getirmesi olmuştur. Yani toplumsal ilişkiler, kimliği oluşturan kültürel özellikler temelinde karşı karşıya gelmiştir. Kimlik ihtiyacı doğulu toplumlarda da (örneğin Japonya’da) görülen bir sorundur (Castells, 2008, 26 ve 28). Castells ve diğer bilgi toplumu kuramcıları için sınıf değil kimlik kavramı önceliklidir. Sınıfların varlığını reddederler. Buna göre sosyal ilişkiler sınıf değil, kimlik temelinde örgütlenir.

Bilgi Toplumu Kuramınının argümanlarından biri de hizmet sektörünün büyümesinden dolayı bu sektörde çalışan beyaz yakalıların çalışma koşullarının iyileştiği şeklindedir.

Oysa günümüzde pek çok ülkenin hizmet sektöründe düzensiz ve gelişigüzel istihdam, düşük ücret, düşük iş güvencesi ve düşük sendikal haklar, neredeyse bir kural haline gelmiştir. Gelişmiş teknolojilere dayanan toplumlarda hizmet sektöründeki bilgi elitleri ve uzmanlar, beyaz yakalılar arasında çok sınırlı sayıdadır. Bu bilgi elitleri ile hizmet sektöründe çalışan diğerleri arasındaki farklılıklar günden güne çoğalmaktadır. Hizmet sektöründeki işlerin geneli, eğitimi düşük kadınlarca sürdürülen, sıradan ve aynı şe-

kilde yapılan işlerdir. Bu işlerde çalışan kadınların çalışma şartları ise iyileşmek bir yana daha çok kötüleşmektedir (Parlak, 2004, 119).

Bu konuda Çin’de Apple için üretim yapan taşeron Foxconn şirketlerindeki çalışma koşulları çarpıcı bir örnek oluşturur. Bu tesislerdeki ortam bilgi toplumu kuramlarındaki iddiaların tam tersine güvenilmez sözleşmeler, düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, rutin ve monoton el işleri, çok sıkı kontroller, ileri düzeyde sağlık ve güvenlik riskleri, yabancılaşıma, bıkkınlık ve umutsuzluk yaratan koşullarla karakterizedir (Sandoval, 2014, 256). Bu koşullarda 2010 yılında Apple’a çalışan fabrikalarda 14 işçinin intihar etmesi tesadüf değildir (Bilton, 2014).

Bilgi toplumu kuramlarında Bell ve Toffler hizmet sektörü içindeki vasıfları, mesleki farklılaşmaları ve tabakalaşmayı dikkate almamakta, sektörün büyümesine odaklanmaktadır. Kullandıkları istatistiksel veriler yetersizdir. Farklı meslek kategorileri ve vasıf düzeyleri, istihdamın yeri ve yapılan iş dikkate alınarak değerlendirilmemektedir. Bunlara dayanarak yapılan tahminler aşırıdır ve gerçeği yansıtmaz (Parlak, 2004, 107, 112).

Fuchs’a göre (2014) “Üretimin enformasyonel güçleri, sınıf ilişkileriyle dolaylanmaktadır.” (224). Marks için enformasyonel üretim güçlerinin artışı, sermayenin daha çok kâr birikimine olanak ve zemin sağlayacak olan teknik yöntemlere gereksinim duyması ile doğrudan ilgilidir. Bu toplumun belli bir derecede enformasyonel olması, kapitalizmin gelişiminin sonuçlarından biridir (225). 2007 yılı için Forbes’in verdiği oranlara göre dünyanın en büyük iki bin şirketinin kâr oranları, Afrika’daki tüm çalışanlara ödenen

toplam ücretten 6 kat daha fazladır. Yani dünyanın en zengin kapitalistleri ile dünyanın en yoksul işçileri arasında muazzam bir farklılık vardır (220). Enformasyon şirketlerinin 2000 şirket arasındaki kâr oranları, yüzde 12,4'e denk düşmektedir. Birçok ülkede yüksek gelirliler ile düşük gelirliler arasındaki uçurum büyümüş ve düşük ücretli işlerin bütün işlere oranı yüzde 20'nin üzerine çıkmıştır. Bu ülkeler arasında Avustralya, Almanya, İngiltere gibi ülkeler de vardır. 24 ülkeden 17'sinde imalat ve inşaat alanında ücret oranları düşmüştür. Finans, emlak, kiralama ve işletme hizmetlerinde ise ücret oranları artmıştır (221-222). Veriler, 1990'lardan bugüne, kârlılık oranlarının arttığı, ücret oranlarının görece olarak düştüğü, prekarya istihdamının arttığı, sosyo-ekonomik eşitsizlikte artış olduğu yönündedir. Harvey'in belirttiği gibi Neoliberalizm, ekonomik seçkinlerin iktidarını güçlendirmeyi amaçlayan, bu uğurda ne gerekiyorsa yapan ve bunu meşrulaştıran bir sisteme dönüşmüştür. Üretim ilişkileri, sermaye ve emek arasındaki derin sınıfsal çıkar çatışmaları ile şekillenmektedir (222) (Fuchs, 2014).

Küresel koşullar altında işleyen enformasyon teknolojileri zaman ve uzamı baskımlarken çalışanları küresel olarak birbirine bağlamıştır. Bu durum ulusal sınırların kontrolünü zorlaştırmış, yerel ve ulusal kültürleri küresel eğlence, enformasyon, fikir ve yaşam pratikleri konusunda dönüşümle karşı karşıya bırakmıştır. Emek pazarının serbestleşmesi çalışma sürekliliğini ve kariyer planlamalarını sonlandırmış, artan eşitsizlik, ulusal ve bireysel düzeyde, küresel ve yerel düzeyde, zengin ve yoksul arasındaki uçurumu büyütüştür (Carlaw vd., 2006, 655).

Teknolojinin çalışma yaşamı üzerindeki etkileri, küreselleşmenin ve neoliberal ekonomi politikalarının etkileri ile eşzamanlı ve eşgüdümlü olmaktadır. Yönetimsel açıdan amaç, emekten, verimli ve ekonomik olarak faydalanmaktır. Bu mantık günümüz çalışma koşullarında da aynı şekilde işlemektedir. Eğitim çalışana işin gerekliliklerini öğretmekte, böylece işçinin maliyeti giderek düşmektedir (Aksoy, 2012, 401 ve 405). Eğitimle birlikte kazalar, makineleri yanlış kullanma, üretimi aksatma, verimliliği düşürme, riskleri yükseltme gibi olumsuz faktörler minimal düzeye indirilir. Özellikle mesleki eğitim ve stajyerlik bu nedenle büyük önem kazanmıştır.

Bilgi Toplumu kuramcıları ile bazı Postmodern yaklaşımlar arasında sınıflar konusunda önemli benzerlikler vardır:

Lyotard için günümüz toplumlarında sınıf kalmamış ya da çok az kalmıştır. Bu fikre Baudrillard da katılır. Baudrillard hem birey hem sınıf yerine kitle kavramını kullanır. Ona göre herkes, birey ve sınıftan farklı olan kitlelerin bir parçasıdır. Baudrillard' da, sınıfa, toplumsal olana ve hatta sosyolojiye açık bir meydan okuma vardır. Postmodernlere göre 2. Dünya Savaşından sonra yaşanan bolluk ve çalışma koşullarının iyileşmesi topluluk eylemlerini ortadan kaldırmış, genel bir burjuvalaşma (sınıfsal bir özellik) sürecine girilmiştir. İşçi sınıfları orta sınıfa dâhil olmuş, nüfusun büyük kısmı zenginleşerek homojen bir kitleyi oluşturmuştur. Bu bakış açılar kısmen kabul edilebilir ama bu durum aynı zamanda sınıf farklılıklarını gizil ve örtük bir hale getirmiştir (Yanıklar, 2010, 214-215).

Baudrillard için kitlelerin tarihi yoktur, geçmişte de böyle olmuştur. Onlar sadece sessiz çoğunluklardır. Enerji ve arzuları yoktur. Tepkisizliğin gücüne sahiptirler. Toplumsal olan, bir boşluktur. Havası olmayan bireysel tane-ciklerdir, toplumsal artıklardır. "Kitle: Toplumsalın içinde kaybolduğu kara bir deliktir." Toplumsal olan emilip dağılmış ve kendi içinde dinamitlenmiştir. Kitle, bir kavram olamaz, o vıcık vıcık ve lümpen bir şeydir. Kitle terimi özgün olmayan, anlamsız, varlığı bulunmayan bir şeydir. Bu nedenle tanımı da yoktur. Kitle, sosyolojik bir gerçeklik de değildir. O büyük bir boşluktur. Sadece 1+1+1+1+1+1... 'dir. Onlar putperesttir. Anlam'ı anlamsızlaştırırlar. Dinin gerçek ışığını bilmezden gelirler, çünkü düşünmezler. Kitleler toplumsalı yansıtmaz. Toplumsal, kitlelerin üzerine çarparak kırılan bir aynadır (Baudrillard, 2010, 12-15).

Görüldüğü üzere Baudrillard kitleler için çok sayıda garip ve saçma nitelikli kavramlar kullanır. Bu kavramlar sosyolojik ve bilimsel olmaktan uzaktır ve sayılıtları çağrışırtırır. Onun için toplum, halk, insanlar ya da sınıflar değil, yığınsal kitleler vardır. Bu kitlelerin de varlığı gereksiz ve düzeysizdir. Baudrillard'ın bu yaklaşımı, 19. yüzyılın sonlarına doğru kırsaldan kentlere göç eden toplulukları aşağılık olmakla ve kültürü yozlaştırmakla suçlayan Nietzsche vb. düşünürlerin kitle kültürü yaklaşımlarına bir hayli benzetmektedir ki bu yaklaşımlar 20. yüzyılda Almanya'da Nazizmin, İtalya'da faşizmin oluşumunda kültürel zemini oluşturmuşlardır.

Postmodern yaklaşımlar çok farklı bir topluma geçildiğini öne sürerler. Gerçeklikteki sınıfsal verileri ve bilgileri dikkate almaz, tüketimin artmasını sınıf kategorilerininin

üretimde değil tüketimde ayrıştığını öne sürmek için kullanırlar. Buna göre sınıf deneyimleri, çalışma yaşamına göre değil, tüketim eğilimlerine göre kavramsallaştırılmalıdır. Üretim modern toplumda, tüketim postmodern toplumda önceliklidir. Ekonomi kültüre, kültür de geçici ve tüketilir mallar dünyasına dönüşmüştür. Yani tüketim toplumu, postmodern toplum demektir. Z. Bauman'ın "yeni yoksullar" yaklaşımı Andre Gorz'un "yeni proleterya" yaklaşımına benzer (Yanıklar, 2010, 217-218).

Postmodernizm, eşitsizlikleri, yaşama tarzları ya da statü imgeleri ile açıklamaya eğilimlidir ve daha çok toplumsal değil, kültürel boyuta odaklanır. Aslında, çalışma yaşamı dikkate alınmadığı sürece, tüketim dünyası da çözümlenemez. Modern topluma ilişkin sınıf kavramları kimlik konusunu sınıf terimleriyle açıklamaya çalışırken postmodern yaklaşım sınıf yerine kimlik kavramını kullanır. Baudrillard ve Fredric Jameson bu düşüncededir. (Yanıklar, 2010, 219-220).

Bilgi toplumu, ağ toplumu, postmodern toplum, internet toplumu, bilişim toplumu vb. kuramların öne sürdüğü sınıfların yok olduğu şeklindeki iddia bazı abartılı noktalar taşır. 19 ve 20. yüzyıla göre sınıfsal dağılım yapısı değişmiş olabilir ama sınıfların yok olduğunu öne sürmek için henüz erkendir. Yine bu konuda ortaya çıkan önemli bir yaklaşım da Prekarya kuramıdır. Hizmet sektörünün ön plana çıkması ile giderek artan güvencesiz çalışma, bu tartışmanın temel noktasını oluşturmaktadır.

Prekarya Ne Demektir?

Hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı sayısının günden güne artarken sanayi ve tarım alanında çalışan sayısının giderek azalması süreci literatürde sınıfların yok olduğu ve eski proleterya'nın yerini prekarya'nın aldığı şeklindeki teorik tartışmaları beraberinde getirmiştir. Precariat sözcüğü, Precar ve Proletariat (proleterya) sözcüklerinin birleşimi ile oluşturulan hybrid yani melez bir terimdir (Preka + riat). Prekaer, İngilizce'de istikrarsız, çözümsüz ve çözümü zor anlamlarına gelir. Proletarya modern kapitalist toplumun oluşumundan itibaren fabrika ve işliklerde kitlesel olarak çalışan işçiler, çalışanlar demektir.

Prekarya yaklaşımı, proletaryanın tarihe karıştığını ve onun yerini prekarya'nın aldığını iddia eder. Prekarya'nın içinde toplumun çok farklı kesimlerinden gelenler vardır: göçmenler, kadınlar, öğrenciler, yarı zamanlı çalışanlar, emekliler, emekli olup çalışanlar, işsizler, evsizler, yoksullar, taşeron işçileri, iş arayanlar, stajyerler, geçici işçiler vb.

Ancak Prekarya konusunda kesin, belirli ve nihai tanımlamalar olmayıp konu çağımızın önemli sorunlarından biri olarak tartışılmaya ve tanımlanmaya devam etmektedir.

Prekarya konusu ile Guy Standing, Ronaldo Munck, Samir Amin, Loic Wacquant gibi isimler ilgilenmekte ve ayrıca birçok sosyal bilimci tarafından bu konu tartışılmaktadır. Biz bu isimlerden Standing, Munck ve Amin'e ve ayrıca bu konudaki diğer tartışma ve eleştirilere yer vereceğiz.

Guy Standing'e Göre Prekarya

Prekarya tartışmalarında karşılaşılan ilk isimlerden biri

Guy Standing'dir.⁴ Standing Prekarya'nın ne demek olduğu üzerine bir kitap ve makaleler kaleme almıştır.

Standing'e göre Prekarya günümüzün baskın kesimi haline gelmiştir. Standing, *Precariat: New Dangerous Class* (2011a) (*Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf - 2014*) adlı kitabında prekaryayı öncelikle yeni tehlikeli sınıf olarak tanımlar. Yani prekarya, yenidir, sınıftır, tehlikelidir.

Standing öncelikle 20. yüzyılda yaşanan önemli dönüşümlere dikkat çeker. Buna göre yaşanan küresel dönüşüm sürecinde hayatın tüm alanları büyük bir krize girmiş, 2007-8'li yıllarda güvencesizlik yaygınlaşmış, deregülasyon artmış ve gelir sermaye lehine değişmiştir. Sosyal düzeyde eşitsizlikler hem çeşitlenmiş hem de yoğunlaşmış, riskler ve belirsizlikler vatandaşlara devredilerek bir risk toplumu yaratılmıştır. Neoliberalizmin temel öğretisi her türlü sosyal dayanışmayı söküp atmak olmuş, kolektif toplu görüşme ve temsil kurumlarının çökmesi bir kaza olmamıştır. Bunlar zaten Friedrich Hayek ve Milton Friedman tarafından savunulan şeylerdir. Bu sistem Adam Smith'in liberal pazar sistemine hiç benzemez. Bugün ise kolektif bütün yapılar, tamamen ideolojik oluşumlar olarak görülmektedir (Standing, 2011b, 1).

Standing küresel çaptaki güçlü aktörlerin devletlerin yönetim politikalarını etkilemedeki güçlerine dikkat çeker ve bu elitlerin politik ve ekonomik gücünün, demokrasi için sınırlanması gerektiğini dile getirir. Günümüzde güvenceli ve maaşlı sınıf oranı giderek azalmıştır, azalmaktadır ve fi-

4-Guy Standing: 1949-... , *School of Oriental and African Studies, (SOAS) University of London, İngiltere'de profesördür ve 1975-2006 yılları arasında ILO'da yöneticilik yapmış ve çalışma yaşamı ile ilgili önemli çalışmalara katılmıştır.*

nansal krizlerin, esneklik uygulamalarının, kemer sıkma politikalarının büyük saldırısı altındadır. Yunanistan'da çok yoğun olarak yaşanan bu ve benzeri süreçlere karşı sosyal dayanışma formları yeniden düzenlenmeli, kitlesel sınıflar korumaya alınmalıdır (Standing, 2011b, 2).

Standing'in açıkladığı üzere, 1980'lerde ortaya atılan neoliberal bir iddiaya göre ülkeler 'emek piyasasında esneklik' politikalarını izlemeliydi çünkü aksi takdirde emek maliyetleri artacak, şirketlerin üretim alanı düşük maliyetli bölgelere akacak, finans sermayesi kendi 'memleketine' yatırım yapamayacaktı. "Esnekliğin birçok boyutu vardı. Ücret esnekliği, talepteki değişikliklere göre bir ayarlama, yani ücretlerin düşürülmesi demektir." İstihdamda esneklik, firmaların istihdam düzeylerinin kolayca ve masrafsız olarak değiştirilmesi demektir. Bu da istihdamın korunması ve istihdam güvenliğinde azalma demektir (2014, 19). Yani neoliberal küresel ekonomi politikaları, yaşanan kriz ve tıkanmaları aşmanın en önemli ve birincil adımı olarak, hemen hemen tüm ülkelerde ücret ve istihdam esnekliğinin sağlanması gerektiğini savunuyordu. Bu esneklik hem ücretlerin düşürülebilmesi, hem de işten çıkartabilme serbesliği demektir.

İş esnekliği çalışanların şirket içinde transfer edilebilmesi demektir; iş yapılarının değiştirilebilmesi demektir; vasıflarda esneklik ise işçilerin vasıflarının kolayca ayarlanması demektir. Aslında bu uygulamalar, neoliberal iktisatçıların, çalışanları daha güvencesiz hale getirmesi demektir. Yatırım ve istihdamın ancak bu şekilde sürdürülebileceği iddia ediliyordu. Ekonomideki her türden olumsuzluk, esnekliğin olmamasıyla ve emek piyasalarında reform yapıl-

ması ile açıklanıyordu (Standing, 2014, 19). Esnekleşme, güvencesiz kılmakla aynı şey demektir. Oysa yeni ekonomi politikaları yatırım ve istihdamın varlığını ve sürekliliğini güvencesizliğe bağlamayı, yeni ekonominin ve yeni reformların koşulu olarak görüyordu.

Standing'e göre "Proleteryanın altında yeni bir sınıf oluşuyor: Prekarya. Bu, oluşum halinde olan bir sınıf." Prekarya, tıpkı proletarya gibi içsel olarak bölünmüştür. Bu bölünmüşlük onu tehlikeli bir sınıf yapar ve demokrasi tartışmaları için çok önemli kılar. Öz olarak prekarya güvencesiz işe, güvencesiz eve, güvencesiz sosyal haklara sahip milyonlarca insandan oluşur. Güvenli bir mesleki kimlikleri yoktur, onlara etik normlar ve sosyal bir hafıza bırakabilecek eski, büyük bir mesleki toplulukları yoktur. Vatandaşlardan daha az haklara sahiptirler.

Hükümetler ve iş çevreleri sürekli olarak değişikliklere giderken, güvencesiz işlerde çalışanların sayısı katlanarak artmış, esnek emeğin yaygınlaşması eşitsizlikleri de artırmış ve sınıf yapısı karmaşık bir hal almıştır. Küresel piyasa ekonomilerinin ve şirketlerin tepkileri, neoliberallerin ve siyasetçilerin hiç de tahmin etmediği eğilimleri yaratırken milyonlarca insan prekaryayı oluşturmuştur (Standing, 2014, 20).

Küresel şirketlerin yatırımla girdiği ülkelerde yapılan yasal değişikliklerle esnek yani güvencesiz çalışanların sayısı günden güne artmış ve bu artış sosyolojik anlamda yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Sınıfsal yapı eski netliğini yitirmiş, artık çözümlenmesi daha zor, daha karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır. Kimlik tartışmaları bu karmaşıklığı

daha da artırarak bulanıklaştırmış ve zaman zaman sınıf tartışmalarının önüne geçmiştir.

Bugün, enformasyon, finans, bilişim, medya, internet yayıncılığı, çeviri, eğitim, sağlık, turizm vb. alanlarda çalışanların sayısı bir hayli artmıştır. Prekarya olarak adlandırılan bu kesimler toplumsal muhalefet alanında sesini günden güne daha çok çıkartmaya başlamıştır. Üstelik bu yeni muhalefet biçimleri küresel bir nitelik göstermektedir. Standing bu nedenle prekaryayı, tehlikeli sınıf olarak tanımlar. Ona göre bu sınıf yeni zamanların sosyal gerçekliğinin çarpıcı bir özelliğidir. Prekarya, esneklik üzerine kurulu bir sistemde, sürekli değişen işlerde, sürekli geçici ve düzensiz olarak çalışmaktadır. Sayıları tüm dünyada giderek artmakta, yeni yoksullaşma ve yeni işsizlik biçimlerini yaratmaktadır. Standing'e göre (2014) prekaryayı tanımlamak için onların kimliksizliğini de göz önüne almak gerekir. O her şeyden önce küreselleşmenin çocuğudur. Bir geleceği olmayan, toplumsal hafızadan yoksun işlerde çalışır. Günümüzde prekaryayı dikkate almadan işçi sınıfı ya da çalışanlar üzerine düşünmek ve yazmak olanaksızdır.

Standing'e göre prekarya, eski tarz politik demokrasiden kopmuş olan 3 ana türe bölünebilir. Birincisi, işçi sınıfı kökenli olup prekaryalaşmaya sürüklenenler; İkincisi, eğitilmiş olup esnek bir iş yaşamı için yüksek geliri tercih edenler; Üçüncüsü de tam olarak vatandaş haklarına sahip olmayan ve bu nedenle suçlu olarak görülen göçmenler, sessizler ve ötekiler. Prekarya kendisini siyasal bütün partilerden ve eski işyeri kavramından uzak görür. O bir alt sınıf ya da lumpen proletarya da değildir. Prekarya küresel kapitalizm tarafından arzulanan bir gruptur (Standing, 2011b. 3).

Standing prekaryaya özgü 7 toplumsal grup adı verir: Elitler, Maaşlılar, Profisyenler⁵, Çekirdek İşçiler, Esnek çalışanlar, Ayrışmış olanlar. Prekaryaya işverenini tanımaz; onun gelecekte ya da geçmişte ne yaptığını ve ne yapacağını bilmez. Orta sınıf değildir; çünkü sabit, belli ve öngörülebilir bir maaşı yoktur. Statü ya da haklara sahip değildir. Prekaryada asıl olan şey, geçiciliktir. Onun arkadaşları, akrabaları ve meslektaşları da geçicidir. Üstelik bu geçiciliğin ne kadar süreceği belli değildir (2014, 20).

Prekaryaya iş güvenliğinin yedi türünden yoksundur: “İş pazarı güvenliği; yeterli gelir elde etme güvencesi; iş bulma güvencesi; işinde kalabilme ve yükselme güvencesi; sağlık ve kazalara karşı korunma güvencesi; yetkinleşme güvencesi; ücret güvencesi ve temsil edilebilme güvencesi.” (Standing, 2011a, 9-11).

Prekaryaya için, iş, sigorta, maaş, çalışma süresi, çalışma mekânı, sendika, sağlık gibi birçok konuda süreklilikten söz edilemez.

Prekaryaya henüz bir sınıf değildir, oluşum aşamasındadır. Mesleki kimlik duygusuna da sahip değildir. Prekaryaya umutsuz olduğu kadar çok da anomiktir. Kendini çok yabancılaşmış hissetmekte çünkü istemediği pek çok işi yapmakta, yapmak istediklerini ise yapamamaktadır. Zamanını verimli ve rasyonel kullanmak istemekte ancak içinde bulunduğu belirsizlik buna engel olmaktadır. Ebeveynlerinin olanaklarından yoksun bulunmakta, üniversite mezunları da statü kaybından dolayı büyük hayal kırıklığı içinde bulunmaktadır (Standing, 2012)

5-Profisyen: İngilizce Profician: Professional + Technician. Melez bir terim. Profesyonel ve Teknisyen terimlerinin karışımından türetilmiştir.

Standing'e göre prekaryayı birçok düşünür ve sosyal bilimci, zamanımızın proletaryası olarak tanımlamaktadır. Zygmunt Baumann'a göre de orta sınıf ya da proletarya sözcüklerinin zamanı dolmuş, prekarya onun yerine geçmiştir (2014).

Güvencesizlik, gelirsizlik, belirsizlik ve karmaşa öfke ve kızgınlığı büyütür. Prekarya devletin de birçok olanağın dan faydalanamamaktadır. Devletlerin bu sorun karşısında iki seçeneği olabilir. Birincisi eski iş yeri sistemini sürdürmek ki bu işleyiş faydacılığı ve ahlakçılığı besleyerek uzun vadede aşırı sağı yükseltmektedir. İkincisi ise insanlara temel güvenliklerini sağlama hakkını vermektir. Bu, koşulsuz temel bir asgari gelirin verilmesi ile ilgili bir noktadır. Asgari bir temel gelir, haysiyetle yaşamak için temel bir haktır. Güvencesiz insanlar empati duygularını kolayca yitirir ve tehlikeli olmaya başlar. Temel bir gelir, her insanın kendi karakterini korumasını sağlayacaktır. Tehlikenin giderek arttığı görülmelidir. Occupy ve Indignados bir başlangıç olmuştur (Standing, 2012)

Güvencesizlik her zaman var olan bir şeydir ancak bugünkü prekarya bu güvensizlik bilinci ile üretim sisteminin ayrılmaz bir parçası konumundadır. Bu nedenle onun varlığının demokrasiler açısından ne anlama geldiğini düşünmek gereklidir. Tehlikeli bir sınıf olduğu çok açıktır (Standing, 2011b,4). Standing Avrupa ülkelerini prekaryanın çığıklarını duymaya davet eder ve yeni çözüm politikaları üretilmezse, sokak ve meydanlarda daha çok öfke ve karışıklık, daha fazla gerginlik olacağını söyler. Çözüm olarak da Müzakereci Demokrasi'yi önerir.

Standing'e göre prekarya konusunun entelektüel anlamda farkına varanlar arasında Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Jürgen Habermas, Michael Hardt, Antonio Negri ve Hannah Arendt vardır. Prekarya hareketi içindekiler Frankfurt Okulu geleneğiyle ve Herbert Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan* kitabıyla da ilgilidirler (Standing, 2014, 13).

Standing ayrıca demokratik yeniliklerin yeni sınıfsal yapıya uygun olması ve en güçlü grupların da demokratik alanlara katılması gerektiğini savunmaktadır.

Ronaldo Munck'a Göre Prekarya

The Precariat: A View From the South (2013) (*Prekarya: Güneyden Bir Bakış*) adlı makalesinde prekarya kavramının son yıllarda eleştirilebilecek kadar kayda değer hale geldiğini belirten Ronaldo Munck⁶ konunun 1960'lardaki 'marjinallik', 80'lerdeki 'sosyal dışlanma' ve 'kayıtdışılık' ile de ilgisine dikkat çekerek tarihsel arka planı ile birlikte ele alınması gerektiğini ifade eder. Munck'un, Standing'in prekarya çözümlemesine yönelik eleştirileri de vardır.

Prekarya terimi genelde Avrupa merkezlidir ve kuzey ve güney için sosyolojik anlamda tartışmalıdır. Küreselleşme sürecinde, özellikle 2008-9 küresel sermaye krizinde birçok iş yapı olarak güvencesizleştirilmiş ve prekarya sayısı artmıştır. Prekaryanın yeni bir sosyal-özne, özellikle de tehlikeli bir sınıf olduğunu iddia etmek, cesaret isteyen bir şeydir. Küresel güney işçileri için güvencesizlik hep var

6-Ronaldo Munck: Arjantinli sosyolog ve Liverpool Üniversitesinde Politik Sosyoloji Profesörü. Küreselleşme, çalışma sosyolojisi, emek hareketleri, Latin Amerika, Güney Afrika, İrlanda, Eleştirel Teori, Marks, yeni Uluslararası emek çalışmaları konularında kitapları vardır.

olan bir şeydi. Marjinallik ve kayıt dışılık da öyle. Marjinal yoksullar, 'işlevsel' olarak görülüyordu. Sayıları da hayli fazlaydı. Bu kitle kimilerince oldukça tehlikeli idi, kimilerince de devrimci. Araştırmalar, korkuların yersizliğini ortaya koydu (Munck, 2013, 747-748).

Kayıtlı ve kayıt dışı sektörler arasında istihdam açısından açık bir sürekliliğe dikkat çeken Munck'a göre 1970'lerde ortaya çıkan 'kayıtdışılık' kavramı, farklı anlamlarda kullanılmıştır. Saskia Sassen'e göre kayıtdışılar, gelişmiş kapitalist ülkelerde, girişimci ve yönetici konumundadır. Post-Fordizm arttıkça kayıt dışılık da artar. Kuzeyde terim, sanatçılar, yaratıcı profesyoneller ve yazılım geliştiriciler için kullanılır. 1980'lerde tartışmalara 'sosyal dışlanma' tanımları eklenmiştir. 'Sosyal dışlanma', küreselleşmeyle birlikte gelen 'yeni yoksulluğu' analiz edecektir. Kapitalizmin hızlı gelişimi karşısında 'güvenli ağ' ortamı için bu gerekli olmuştur. Bu paradigma, sosyo-politik bir çözüm olarak 'sosyal içermeyi' önerir. Ancak tabii ki bu çok zayıf kalmıştır çünkü neoliberalizme uygun değildir (Munck, 2013, 749-750).

Munck kendisi ile yapılan bir söyleşide (2015) prekarya terimini, bir kriz sürecinde göçler yoluyla küresel yeni bir güvencesiz işçi kitlesinin ortaya çıkması şeklinde açıklar. Bu insanlar, neoliberal kapitalizmin, var olan emek standartlarına karşı saldırısının keskin kenarlarıdır ona göre. Prekaryalaşma, eski efsanevi istikrarlı-resmi-düzenli işçi statüsüne karşı basit bir ikili karşıtlık olarak anlaşılmalıdır; daha ziyade bütün işçileri etkileyen, birçok boyutu ve etkisi olan bir süreç olarak anlaşılmalıdır.

Munck'un tespitlerine göre prekarya terimi, bazı yanlış anlaşılmalara üzerine kuruludur. Öncelikle kavram Avrupa merkezidir. Güneyde savunucuları farkında değildir ama sömürgeleştirici bir işlev görür. Neoliberal küreselleşmenin korumasındaki kuzeyli işçilerin yeniden-değerlendirilmesi konusundaki tartışmalara çok az şey katar. "Hepimiz prekaryayız" demek, analitik bir öngörüş taşımaz. Prekarya sözcüğü, Fransızca'da 1980'lerden itibaren, çalışmanın sosyo-ekonomik anlamda değişen nitelikleri ile ilgili literatürde, İngilizce'den çok önce yerini almıştır. Prekarya kavramı tanımlayıcı olmaktan daha fazlası olabilir ama yeni ve yeterli bir açıklama sunmaz. Daha çok, sosyal dışlanma, istihdamın değişen modelleri ya da iş sosyolojisi ile ilgili olarak alınmıştır. Toplumsal yapılanmada, ücretin merkezi önemini yitirisinin bir parçası olarak görülmüştür, çünkü birikimin Fordist formu giderek gerilerken, çalışma ve işin prekarya formları artmıştır. Sosyal dışlanma konusundaki etkili isim olan Robert Castel, neoliberal sermaye birikim sisteminde, ücret ilişkisindeki değişimi analiz etmiş ve geleneksel iş ilişkilerinin erozyonunu görmüştür (Munck, 2013, 751).

Munck'a göre (2013) prekarya konusundaki literatürün en dikkat çekici yanı, kuzey odaklı olması ve referanslarının empririk olmasıdır. Oysa prekarya, güneyliler için hep vardı; kökenleri oradaydı ama böyle görülmedi. Bu nedenle prekarya terimi sosyal devleti hiç yaşamayan güneye hitap etmemektedir (752). Esnek çalışma, her zaman taşeronlaşma olmayabilir ve sosyal açıdan daha uygun bir form olabilir. Ayrıca, uzun-dönemli istihdam da artmaktadır. 2002'den sonra, küreselleşme karşıtı sosyal hareketlere öncelik veren

'sosyal prekarya' terimi ortaya çıkmıştır. Bu terim, sorunları sosyal bir hareketin perspektifinden görmüştür. Prekerleşme, ulusötesi bir sorun olarak kabul edildi ve 'prekaryayı durdur' slogan haline geldi. Günümüzde küresel sermaye birikimi, çalışan sınıfları da, prekaryayı da artırıyor. 1975-95 arası yıllarda işçi sayısı ikiye katlandı (753). Kapitalizm küresel olduğu için, emek de küreselleşiyor (754). Güneydeki işçi sayısı 1985'den 2000'e kadar yüzde 20 artmış ve 1 milyar 595 milyondan 2 milyar 137 milyona çıkmıştır. 1980'lerin ortalarında kadın emek gücü yüzde 50 artmıştır (755).

Küresel anlamda işçi sayısı çok yüksek oranlarda artmıştır. Manuel Castells, 1990'ların ortasında, emeğin o günkü koşullarla birlikte, "tarihteki yerini aldığını" ifade etmiştir. Bu ifade, emeğin toplumsal bir hareket olduğu gerçeğini göz ardı eder. 'Brezilyalaşma' yani prekaryalaşma anlamındaki bu süreç, bütün dünyada artış göstermektedir. Bu anlamdaki asıl sorun ise, sanayileşme değil, sanayileşememe olgusudur. Brezilyalaşma bu demektir (Munck, 2015).

Munck'a göre (2013) kuzeyde sendikalaşma hizmet sektöründe artmıştır. 1980'lerde kayıt dışı sektörlerdeki istihdam, kayıtlı sektörlerden dört kat daha fazla artmıştır. Çin ekonomisinde de kayıt dışı sektörler çok yaygındır. Kayıtlı ve kayıt dışı ekonomiler birbirinden ayrı değildir. Kayıt dışı ekonomilerde yasal iş sözleşmeleri yoktur. Kayıt dışılık oranlarında kuzey ve güney arasında önemli farklar vardır. Örneğin ABD'de 1930'da bu oran yüzde 3 idi; ancak 1990'da Latin Amerika'da hâlâ yüzde 20 idi (755-756).

Yani güney ülkelerinde güvencesizlik, adeta bir kuraldır. Ancak bu aşamada yeni bir durum ortaya çıkmıştır ki

o da güvencesizliğin kuzey ülkelerinde de yaygınlaşması olgusudur. Bunun bir diğer adı da Brezilyalaşmadır. Munck bu aşamada çözüm olarak Marks-Polanyi çizgisinde çalışan sınıfın yapı sökülümünün dinamiğini ve yeniden yapılanmayı küresel ölçekte gözden geçiren bir değerlendirme önermektedir (756).

Ronaldo Munck aynı zamanda Guy Standing'in prekarya yaklaşımına köklü eleştiriler getirir: Buna göre (2013) Standing'in, dünya politikasını dönüştürme konusunda işçileri 'kavgacı' olarak konumlandırması, egemen sınıfları korkutmak için uygulanan bir stratejidir (747). Prekarya, bir işçi sınıfı olarak değil, az ya da çok emek hareketinden uzak, belirsiz ve anomik duygularla tanımlanır. Yeni bir sınıf olarak değil, 'oluşmakta olan bir sınıf olarak'. Oysa sosyal sınıf teorisinde bu yönde yeterince veri yoktur, çünkü sınıf, üretim ve tüketim ilişkilerindeki rolü ile tanımlanır. Prekarya ise, bu anlamda yeni bir tanım getirmez. Bütünsel anlamda onun yeniden üretimdeki rolünü anlayamayız. Bu nedenle, prekarya kavramı, Avrupa'daki post Fordist işçi sınıfı tarihinin belli bir aşamasını en iyi tanımlayan şemsiye bir kavram ve oldukça izlenimci ve prematüre (erken doğan) genellemeler ve tanımlamalar dizisidir (752).

Standing için Britanya çok çok önemlidir; merkez ve norm ilişkisi gibi. Merkez'in normu adeta her yere uygulacaktır. Kuzey Atlantik dışındaki bölgeleri yok sayar. Ayrıca tez kuzey kentlerinde doğruluk açısından da yeterince incelenmemiştir. Standing'in çalışması, ILO'nun Sosyo Ekonomik Güvenlik Programı Başkanlığı yaptığı dönemdeki değerli çalışmalarının devamı niteliğindedir (Munck, 2013,

757). ILO'nun güvencesiz çalışma sorununa yanıtı şudur: Ütopyan ve 'iyi iş' kampanyası uygulanamaz. 'İyi iş' tezi, 'sosyal içirme' tezine odaklıdır; bugün de benzeri bir tutum devam eder. 'İyi iş', özgürlük, eşitlik, insan güvenliği ve haysiyetli koşullarda istihdam olarak tanımlanır. Bu tanıma uzlaşa ile varılmıştır. Sermaye, hükümetler, ILO, işçiler, sivil toplum kuruluşları buna katılırlar. Amaç, yoksulluğu azaltan, eşitlikçi, kapsayıcı, sürdürülebilir kalkınmayı sağlayan bir küreselleşme için anahtar unsurları geliştirmektir. Ancak bunlar, 2008-2009 krizinde çöker çünkü etkili olamamışlardır (Munck, 2013, 757-758).

Prekarya terimi ve çalışma, çok yönlü ve belirsiz olarak tanımlanmasına rağmen, ILO bu terimi, düşük ücretli, güvencesiz, korumasız ve bir aileyi destekleyemeyen, standart dışı istihdamı tanımlamak için kullanışlı bir terim olarak görür. Modern kapitalizmde iş ve ahlak sömürgeci hayallerde birleşir. İyi iş, bir güneylelinin perspektifinden daha az özgürleştiricidir. İşte prekarya da benzer bir söylemin rolünü oynamaktadır (Munck, 2013, 758).

Prekarya terimi, bugünkü tartışmalarda, eski tartışmalarda olduğu gibi 'alt sınıf' ya da 'marjinal' olarak anılmaktadır. G. Standing de prekaryayı, 'yeni tehlikeli sınıf' olarak görür ve öyle açıklar. Tehlikeli sınıf kavramı 19. yüzyılda burjuva ideologlarca, Paris'teki çalışan yoksul sınıflar ve suçluluk arasında bağlar bulunduğunu iddia eder. Bu yaklaşıma göre yoksulluk her türlü kötülüğün en üretken alanı olarak tehlikeli sınıfları bünyesinde taşır. Oysa yaklaşım, politik açıdan ilerici hiçbir özelliğe sahip değildir. Marks'da 'lumpen proleterya' deyimi, bir 'sınıf fraksiyonu' olarak geçer; sınıfın ayrılmaz bir parçası olarak değil. Toplumdaki

neredeysse tüm suçlular, buradan fırlatılmış gibidir (dolandırıcılar, yankesiciler, dilenciler vb.). Standing prekaryayı lümpen proletaryaya benzetmese de, aynı kökende görme eğilimi çok güçlüdür. Marksist teorik sistemde 'lümpen proletarya' terimi çok sorunludur. Marksist tarih kuramında sosyal sınıflar üretim ilişkilerindeki rollerine uygun olarak tanımlanır. Böylece, bu ilişkilerin dışında tanımlanan lümpen proletarya (tarih dışı bir nosyon gibi) tarihi bir aktör olamaz. Üretim ilişkileri içinde değildir. Yani, Marksist teoride de, prekarya teorisinde olduğu gibi önyargılı bir yaklaşım sorunu vardır (Munck, 2013, 758-759).

Tehlikeli sınıf söylemi politikası, açıkça ilerici bir toplumsal dönüşüm politikası ile çelişir. İnsan potansiyeline ve tarihsel sürece ilerici bir bakış değil, patoloji politikasıdır. Victor Hugo, Sefiller'de 'tehlikeli sınıf' argümanına cevap vermiştir: çalışan yoksullar potansiyel katil ya da gaspçılar değil, sömürücü bir sistemin kurbanlarıdır. Bu nedenle, 21. yüzyılda politik bir strateji olarak prekaryayı 'yeni tehlikeli sınıf' olarak tanımlamak, en azından politik sorumsuzluktur. Prekarya yeni ırkçı sağ tarafından yakın bir tehlike olarak görülse de, Avrupa ve diğer ırkçı ve faşist oluşumlar, sürmekte olan ekonomik krizler ve yerinden edilen 'eski' çalışan sınıflara daha çok yönelmektedir. Tehlikeli sınıf söylemi, güneyli 'öteki'nin ırkçı yapılandırmasında uzun bir tarihe sahiptir. Yeni prekarya söylemi, 'emekçi' çerçevede de iş görür. Emekçilik, bazen sendika demektir; ama daha sık olarak sosyal demokrat devlet, tam istihdam ve tüm korporatist pazarlık araçları demektir. Bu, prekaryaya karşı, ona zıt olarak, geleneksel bir 'emekçilik' olarak kurulmuştur (Munck, 2013, 759).

Standing'in unutulmuş bilinçaltında 'altın dönem' olarak geçen 1950'lerin Britanya'sında, yanlış tanımlı bir emekçilik kavramı henüz saf haliyle yaygın değildi. Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yeri yoktu. Bu nedenle, nostaljik ve Avrupa merkezli bir kavram olan emekçilik, Standing'in prekarya terimine nüfuz etmiştir ve bu nedenle çoğunluk dünyası için yararlı değildir. Prekarya teriminin temel politik zayıflığı, özellikle Standing'in tanımında, çağdaş emek, emek hareketi organizasyonu ya da stratejileri anlayışının tamamen yokluğudur. Standing, Andre Gorz'un 'işçi sınıfına elveda' kitabını hiçbir destekleyici argümana ya da delile sahip değildir. İşçi sınıflarının birleşimi küresel düzeyde hayli değişmiş ve proletarya sayısal ve politik olarak daha önemli hale gelmiştir. Geniş işçi sınıfı kurumları, -ulusal ve uluslarüstü sendikalar, sosyal hareketler ve taban örgütleri yeniden canlanmaya başlamıştır ve Standing'in yapmaya çalıştığı gibi 'eski emek' kalıntıları kolayca ortadan kaldırılamazlar. Küresel sendikalar oluşmaya başlamış (Industrial ALL gibi) ve güvencesiz işçi çalıştırma oranlarını sınırlandırmaya başlamışlardır. Bu çok önemli bir gelişmedir. Sorunun çözümü emeğin organize olmasıdır ve sendikalar bu noktada fark yaratabilirler (Munck, 2013, 760).

Munck başka bir yazısında (2017) sınıf analizinden, kimlik politikası analizi için vazgeçilemeyeceğini, sınıf kavramını atmanın gerekmediğini; ancak sınıf'ın klasik ve çağdaş okumalarının yapısalcı/modernist sınırlamalarını aşmamız gerektiğini belirtir. Ronaldo Munck bu çözümlenmeleri ile prekarya kuramına farklı perspektiflerden ve eleştirel olarak da bakabilmemizi sağlar ve kuramın oluşum aşamalarına dikkat çekmiş olur.

Samir Amin'e göre Prekarya

Amin'e⁷ göre (2009, 93) bugün dünyadaki kentsel nüfus 3 milyar düzeyindedir, geri kalanı ise köylüdür. Modern üretim alanlarındaki ücretli işçi kitleleri, gelişmiş kent nüfusunun beşte dördünden biraz fazladır. Güvenceli, sigortalı, sendikalı işlerde çalışırlar. Prekarya ise, düşük vasıflı, vatandaş statüsü olmayan, farklı ırktan insanlardan oluşur. Pazarlık gücü zayıftır. Resmi işsizler, kayıt dışı sektörlerde çalışanlar. Bunlara precaria demek daha doğrudur. Dâhil edilmemiş ya da marjinalleştirilmiş demek doğru değildir. Bu işçiler, sermaye birikimini yöneten sistemin mantığına dâhil edilmişlerdir.

Merkezlerdeki halkın yüzde 40'ını, çevredekilerin yüzde 80'ini prekarya sınıfı oluşturur. Bu, dünya genelinde kentsel nüfusun en azından yarısı, çevrede de yarısından fazlası demektir. Prekarya eskiden de kent dışında yüzde 50 oranında vardı ancak sayısı günümüzdeki kadar yüksek değildi. Bugün ise tipik bir karakteristik düzeyine çıktı: Yüzde 70. Bu yoksullaşma gelişmiş merkezlerde de açıkça oluşmuştur. İstikrarsız kentsel nüfus 1,5 milyar insan sayısına ulaşmış, bu oran, ekonomik genişleme, nüfus artışı ve kentleşme oranlarını geride bırakmıştır. (Amin, 2009, 94).

20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli eğilimi yoksullaşma'dır. Dışlananlar da sistemin bir parçasıdır ve marjinal değildirler. Yoksullaşma, modern bir olgudur ve sadece gelirin olmaması değildir. Yoksulluk, modernleştirilmiştir. Sosyal hayatı her anlamda deforme etmektedir. Prekarya, ister istemez sınıf bilincine değil topluluk dayanışmasına

7-Samir Amin: 1931-... Mısırlı iktisatçı, siyaset bilimci akademisyen ve yazar.

yönelir. Üretimin merkezinde değil çeperde, kenardadır. Kadınlar, bu sürecin daha fazla kurbanlaştırılanlarıdır. Yani kentsel halk sınıfları da Üçüncü Dünyanın köylü toplulukları da hızla yoksullaşmaktadır. Buna yol açan süreçler ortaktır. Neoliberal dogmalardır asıl neden (Amin, 2009, 95).

Kentli kitlelerin yoksullaşması, Üçüncü Dünya ülkelerindeki köylü toplumların kurbanlaştırılması ile yakından ilgilidir çünkü kapitalist gelişme, çok sayıda çiftçiyi topraksız bırakmaktadır. Asya, Latin Amerika ve Afrika'daki 3 milyar köylü, 2001 yılında DTÖ'nün (Dünya Ticaret Örgütü) aldığı kararlarla, topraklarını kaybetme tehlikesi ile yüz yüze gelmişlerdir. Zaten yoksul olan bu milyarlarca insan, modern tarım karşısında savunmasızdırlar. Bu toplulukların kentlerdeki gecekondualara göçü, günden güne artmaktadır ve liberal politikalar sürdükçe de bu artış devam edecektir. Yoksulluğun artması sorunu, nüfus artışı ya da politika hatalarından ziyade, ekonomik mantık nedeniyle olmaktadır. Yoksulluk, sermaye birikim süreci ile doğrudan ilgilidir (Amin, 2009, 90 ve 96).

Samir Amin'in yaklaşımı konusunda Ahmet Tonak'ın yorumları (2014) dikkate değerdir. Buna göre; Amin'in açıklamaları "hem küresel sermayenin mantığını hem de son 50-60 yılın kent-kır ilişkisini merkeze aldığı için daha açıklayıcıdır." Onun için de prekarya, kent emekçilerinin geliri düşük, geçici işlerde çalışan, ayrımcılığa daha açık kesimidir. Güvencesiz istihdam vurgusu Amin ve diğerlerinde önemlidir ve ortaktır. "Prekaryayı, tarihselliği içinde ve Marx'ın kapitalist birikimin mutlak, genel yasası ile öngördüğü bir olgu olarak ele alır." Bu da Marx'ın 'yedek sanayi ordusu' açıklamasında vardır. Bu, "kapitalist birikimin

mutlak yasadır.” Yedek sanayi ordusundaki sanayi, hizmet sektörünü de kapsar; yani tüm ücretli emekçileri. Bugünkü ifade ile, ‘yedek emekçiler (veya işçiler)’.

Tonak’a göre (2014) Amin’in kuramında, gelişmiş ülkelerin kapitalist tarım işletmelerinde emekçi başına düşen yıllık verimlilik oranı 1000-2000 ton arasında iken, gelişmiş ülkelerdeki 3 milyarlık kırsal nüfusun tarımsal verimliliği teknoloji kullananlarda işçi başına 10-50 ton; teknoloji kullanmayanlarda ise işçi başına 1 tona yakındır. Yani çarpıcı oran 2000’e 1’dir. Bu, eşitsiz gelişmenin fotoğrafıdır. Bu fotoğraf, 1940’da, 10’a 1 oranındaydı. Son 50 yıl içinde tarım ürünleri fiyatı yüzde 80 oranında düştü. Yani prekaryalaşma sürecinin zemini oluştu. Yani kırsal bölgelerdeki topraksızlaşma, geçinememe, göçe zorlanma, şehirde yedek emekçi ordusunu (prekaryayı) ve yoksullaşmayı besledi. Amin bu süreci, küresel sermaye birikiminin doğal sonucu olarak görür ve sınıfsal anlamda yoksulluk gerçeğini aşan *yoksunlaştırma* (pauperization) aşamasına ulaşır. Amin 10 sene önce, ileri kapitalist ülkelerde emekçilerin yüzde 40’ının, Üçüncü Dünyada ise yüzde 80’inin prekarya olacağını öngörmüştür. Yoksulluğun ötesi, “toplumsal hayatın bütün boyutlarına ait imkânlardan yoksunlaşma süreci olarak” tanımlanır (Tonak, 2014).

Samir Amin’in yaklaşımı Guy Standing’le ve Ronaldo Munck ile benzer yanlar da taşır farklılıklar da. Bu durum hemen her perspektif için geçerlidir. Bunun nedeni de sürecin yeni görüngülerle birlikte devam etmesidir.

Günümüzde Emegın Durumu

Günümüzün neoliberal yapılanma biçiminde Taylorizmin temel prensipleri hizmet ve bilgi işinin tüm alanlarına uygulanmakta ve emek değersiz hale gelmektedir. Atipik istihdam türleri olarak kısmi süreli çalışma, geçici çalışma, ödünç çalışma, tele-çalışma ve alt işveren gibi uygulamalar kullanılmaktadır. Bir yandan da gelişen teknolojiler özellikle 11 Eylül 2001'den sonra güvenlik gerekçesi ile işlik ya da işlik dışında, yoğun bir gözetimi beraberinde getirmiştir. Gözetim aynı zamanda işletmelerde giderek artan zaman takibi, performans ve verimlilik değerlendirmeleri konusunda yeni teknolojilerin çalışanlarca ne amaçla kullanıldığını izleme ve gözetleme biçimine dönüşmüştür. Bu uygulamalar ise, çalışanın bilgilendirilmesi, özerklik verilmesi, işbirliği ve bilgi paylaşımının özendirilmesi gibi söylemlerle açıkça çelişmektedir. Fiiliyatta çalışanların yeni teknolojileri özgürce kullanmaları kısıtlanmakta, güvenlik gerekçesi ile e postaları ve konuşmaları takip edilmekte ve iş dışı iletişime sınırlama getirilmektedir (Aksoy, 2012, 406). Yani küresel şirketler bir yandan güvencesiz çalışmayı alabildiğine yaygınlaştırırken, diğer yandan da çalışma süreçlerinde gözetim tekniklerini ve yöntemlerini yoğun şekilde kullanmaktadırlar. Bugün artık kamerasız ofis, işlik, atölye ya da fabrika kalmamıştır.

Günümüz kapitalizmi kitlesel işsizliği yapıyı değiştirilerek ilerletmektedir. Otomasyon olağanüstü hızlı biçimde gelişirken kârlılığı belirleyen temel etken haline gelmekte ve aynı zamanda da üretimdeki emek-gücü payı, günden güne düşmektedir (Bora, 2010).

Bilgi Toplumu kuramcılarında Alvin Toffler'ın da teyit ettiği gibi (1991, 24-25) bugün çokuluslu şirketler dünyanın genel üretimine egemendir. 140 ABD çok uluslu şirketinin toplam satışları, ABD ve Rusya hariç, tüm ülkelerin milli gelirinden daha fazladır. Bazı şirketler, çalıştıkları ülkeden ekonomik olarak daha büyüktür. Örneğin General Motors Güney Afrika'dan, Ford Avusturya'dan, ITT Portekiz ve Peru'dan daha büyüktür. Ve çokuluslu şirketlerin denetimi son derece zordur. Muhasebe yöntemleri ile vergi yükümlülüklerini bir ülkeden diğerine kaydırırlar. Üretimi, ücret, güvenlik ve sağlık koşullarının daha düşük olduğu ülkelerin tesislerine aktarırlar. Çevre denetimlerinden bıkınca daha rahat ülkelere giderler.

Bu büyük şirketlerin uygulamalarından biri de önce kendi kadrolu binlerce işçisini işten çıkarmak, sonra kısa dönemli sözleşmelerle ve güvencesiz olarak yeniden işe almaktır. Örneğin 2007-2008 yıllarında ABD'de Ford ve General Motors bu yöntemi kullanmışlardır. Bu durumda güvencesizleştirme yönteminin küresel bir ekonomi-politik olarak işlediği düşünülebilir.

Küresel şirketlerin bu olağanüstü gücünü ve etkisini Alvin Toffler bile bir bilgi toplumu kuramcısı olarak teyit ettiğine göre prekarya sorununu da bu koşullar çerçevesinde yorumlamakta fayda vardır.

Günümüzde sanayi, 20. yüzyılın başındaki sadece klasik olan sektörleri kapsamaz, aksine gıda üretimi, müzik, film üretimi gibi birçok sektörü de kapsar. Bu durumda müzik ve film üretimi vb. gibi endüstrileşmiş alanların hizmet sektöründe mi, sanayi sektöründe mi kabul edileceğine ilişkin sorunlar ortaya çıkar. Bu alanlar zaman zaman iç içe geçer

çünkü her iki sektöre de hitap eden yanları vardır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ürün çeşitliliği arttıkça bu durum ortaya çıkmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojileri alanında da aynı sorun vardır. Örneğin televizyon veya cep telefonu fabrikası, üretim yaptığı için sanayi alanında, ancak televizyon yayıncılığı ve cep telefonu satıcılığı hizmet sektörü alanında ele alınabilir.

Esnekleşme ve güvencesizleşme, sanayide de, hizmet sektöründe de yaygın ve giderek artan bir çalışma sistemidir. Çalışma saatini ve düzenini çalışanın kendisinin belirleyememesi esnek çalışma sistemini anlamsızlaştırmakta, bu durum beraberinde stres artışına ve aile yaşantısında yeni sorunlara neden olmaktadır. Sanal ortamda yapılan işler çalışanın yabancılaşmasını arttırmakta, monotonluk, rutinlik, kapalılık çalışanda yılgınlık ve mutsuzluk, depresif eğilimlerde artış ve hemen akabinde işten ayrılma eğilimine neden olabilmektedir. Çağrı merkezlerindeki çalışma koşulları bunun tipik örneğidir.

T. Bora'ya göre (2013) proleterleşme ve işsizliğin yeni kavramı olan prekarizasyon, esnek ve güvencesiz istihdam demektir. Bugün iş sözleşmelerinin üçte ikiden fazlası geçici olarak düzenlenmekte, özellikle kadınlar ve gençler giderek daha çok kısa süreli sözleşmelerle işe alınmaktadır. Uzun süreli stajlar kurumsallaşmakta, buna "kullan-at istihdamı" denmektedir. Bu aynı zamanda beyaz-yakalı tipolojisidir. Aşırı esnek, performans delisi ve her an işe koşulabilir durumda. 7/24 el altında ve erişilebilir durumda. Bu, iletişim teknolojileri ile sağlanır. Her an erişilebilirlik, prekaryalaşmanın gizli bir cephesidir. Prekarya istihdamı, "gençlik, yenilik, değişim mitolojisiyle birlikte

yürü”mektedir. Aynı iş yerinde uzun süreli çalışmak başarısızlık olarak görülmekte, aynı işyerinden emekli olmak ruhsuz memur imgesi ile, sürekli iş, eş, araba, telefon vb. değiştirmek ise “profesyonellik” imgesi ile özendirilmektedir. Reklamlar, filmler, plaza-ofis efsaneleri bunu besler. Beyaz yakalılık, sürekli işsiz kalma tehdidi ile hayatta kalma uğraşına dönüşmüş durumdadır. Başarı hırsı ve rekabet, beraberinde arkadaşsızlığı, asosyalleşmeyi, özsaygı kaybını getirir. Bu sosyal ve psikolojik durum Japonya’da Freeter, ABD’de Occupy Wall Street, İspanya’da Indignados hareketlerini yaratmıştır. Türkiye’de 2013 yılında yaşanan Gezi Parkı olaylarında da benzer etmenlerin payı vardır.

Bilgi toplumu kuramına yakınlığı ile öne çıkan ağ toplumu kuramının savunucusu Manuel Castells için günümüzün yeni küresel ekonomisi otomat niteliği ile dikkat çeker; işçi sınıfına ve maddi malların üretimine değil, telekomünikasyona ve bilgisayarlara dayanır. Toplum ile bilgisayarlar arasındaki bağı internet sağlar. Ağ toplumundaki bilgiyi işleyen ve üretimi sürdüren işgücü sınıfı, enformasyonel işgücüdür. Bu işgücü ağ ortamındaki bütün enformasyonu bilgiye çevirebilmeli ve bu süreçlere hâkim olmalıdır. Buna uyum sağlayamayanlar ise bir alt sınıfa kayar.

Bilgi toplumu kuramlarında büyük umutlar bağlanan bilgisayar teknolojisine dayalı işler, sosyal ve psikolojik anlamda farklı sorunları beraberinde getirmiştir. Bu tip işlerin genel özelliği erkek-egemen bir kültüre yaslanmaları, anti-sosyalleştirici, bireyselleştirici ve rekabetçi olmalarıdır. Kapsamları geniştir ve fiziksel olmayan özelliklere sahip-

tirler. Kendine özgü bir jargon ve monoton nitelikler yaratırlar. İzole bir çalışma tarzı, kişisel iletişimi geriletme, bilgisayar odaklı zaman geçirme, erkeklerin daha fazla çalıştığı, kadınların ise ikincil konumda kaldıkları ortamlar oluşturur (Aksoy, 2012, 408).

Veri girişi, çağrı merkezi gibi rutin, taşeronlaşmış, yaratıcılık gerektirmeyen, geliştirmeyen ve düşük insiyatifli işlerde daha çok kadınlar çalışmaktadır. Elektronik yayıncılık, web site tasarımı, yönetimi, araştırma ve teknik yazım gibi uzmanlık ve yönetim becerisi gerektiren bilgi teknolojisi işleri ise genelde erkeklerin çalıştığı alanlardır. Yani bilgisayarlara dayalı sürdürülen iş ortamları, kadınlar açısından ayrımcılık yapılmayan iş koşullarına sahip değildir. Bilgisayarlar her koşulda özgürlük getirmemiş tam tersine toplumsal anlamda cinsiyetçiliği artırmıştır.

Bilgi toplumu kuramı savunucularından Peter Drucker'a göre kapitalizmin çelişkileri, proleterlerin yabancılaşmaları ve sefillikleri yani proleterlikleri aşılmıştır, çözümlenmiştir. Bunu sağlayan şey ise produktivite devrimi olmuştur, yani üretimdeki verimlilik artışı. Çünkü 250 yıl önceki bilgi'nin anlamı değişmiş, bilgi aletlere, süreçlere ve ürünlere uygulanmaya başlanmıştır. 1881 yılında bilgi, ilk kez olmak üzere, işin incelenmesine, işin analizine uygulanmıştır (1993, 53). Gerçekten de verimliliğin arttığı, üretim süreçlerinde bilgiye dayalı uygulamaların öne geçtiği doğrudur, yadsınamaz. Ancak tüm bu gelişmelerin yabancılaşmayı ortadan kaldırdığını iddia etmek gerçeklerle çelişmektedir.

Drucker, bilginin yöneticilerinin, bilgiyi verimli kullanıma tahsis etmeyi bilenler olacağını söyler. Bilgi profesyo-

nelleri ya da bilgi işçileri/elemanları, kapitalizmdeki elemanlardan farklı olarak üretim olanaklarını ve üretim araçlarını ellerinde bulunduracaklardır (1993, 18). Üretim süreçlerinde ya da hizmet sektöründe bilgi işçilerinin, bilgi elemanlarının sayısı ve etkinliği artmıştır gerçekten de. Bunların içinde üretim araçlarına sahip olanlar da vardır; ama tüm bilgi elemanları için bunun geçerli olduğunu söylemek olası değildir. Çoğunluğu sanayi ya da hizmet sektörüne, çalışan olarak katılmaktadır. Drucker'ın söylediği doğru olsaydı, sermayedarların tümünün de aynı zamanda çalışan olması gerekirdi.

Bilgi toplumu kuramlarının argümanlarından biri, bilişim süreçleri ile kayıt dışı bütün ekonomik süreçlerin kayıtlı hale geleceği, istihdam alanında da kayıt dışılığın sorun olmaktan çıkacağı, e-devlet, e-yurttaş, e-yönetim ya da yönetim süreçlerinin bunu mümkün kılacağı şeklindedir. Kayıt dışılığın aşılması, aslında her ülkede olması gereken ideal bir süreçtir ancak teoride oldukça mümkün görünen bu süreç, gerçeklikte özellikle az gelişmiş ülkelerde çok zor sağlanabilmektedir. Hindistan, bu konuda çarpıcı bir örnek durumundadır.

Hindistan'da kayıt dışı emek ve resmi politikalarla ilgili bir kitap yazan Rina Agarwala'nın belirttiğine göre (2013), Hindistan'da tarım dışındaki alanlarda çalışanların yüzde 80'inden fazlası, kayıt dışıdır. Bu durum, küresel güney için de uzun yıllardır böyledir. Ekonomik büyüme ve gelişim, iddia edildiği gibi, kayıtlı işleri artırmamış; yaygın beklentinin aksine, neoliberal reformlarla birlikte on yıllar içinde, Hindistan'da kayıt dışılık ve gayri resmîlik hep artmıştır. Sendikalar bu kayıtsız istihdam gücünün organize olama-

masına dikkat çeker çünkü zaten gayri resmilerdir. Düşük ücretli kadın çalışanlar için de durum aynıdır. Çünkü neo-liberal sağda sınıf-temelli organize olmak, artık mümkün değildir (aktaran Milkman, 2015, 115).

Kayıt dışılık, özellikle az gelişmiş ülkelerde işgücü süreçlerinin genel karakteristiklerinden biridir çünkü kısa süreli, geçici ve belirsiz işleri kayıtlı hale getirmek ancak gelişmiş ülke ekonomilerinin başarabildiği bir süreçtir ve siyasal, kültürel, sosyal koşulları vardır.

Tonak'a göre (2009) günümüzde iki kriz birlikte yaşanmaktadır: Ekolojik kriz ve sosyo-ekonomik kriz. Her ikisi de kapitalizmin yapısal özelliklerinden kaynaklanır. Sermaye aşırı birikim dinamiği ve sınır tanımaz eğilimi ile karışımızda durmaktadır. Dünyanın yüzde 60'ı çalıştırılmak üzere hazır emek gücü olarak beklemekte; kalan yüzde 40 ise kendi kaderine terk edilmektedir. Günümüzde kırsal nüfus hızla azalırken, kentlerde yaşayanların oranı 3,2 milyara ulaşmış bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu da az gelişmiş ülkelerin şehirlerinde yaşar. Bu durumun asıl nedeni, güney ülkelerine dayatılan küresel iktisat politikaları, yani neoliberal politikaların kırsal nüfusu yerinden ederek şehir varoşlarına süren yaklaşımlarıdır. Tüm bu sürece karşı, Mart 2002 yılında, Joel Kovel ve Michel Löwy vd. tarafından bir manifesto yayınlanmıştır.

Görüldüğü üzere neoliberal politikalardan sonra emeğin çalışma ve var olma koşulları oldukça değişmiş ve prekarya sorunu bu koşullar çerçevesinde geniş bir tartışma ortamı oluşturmuştur. Şimdi bu konudaki diğer tartışmalara bakalım.

Prekarya Konusundaki Diğer Tartışmalar ve Eleştiriler

Literatürde prekarya konusu kesin bir netliğe ulaşmış değildir ve tartışmalar devam etmektedir. Guy Standing bu tartışmaların merkezindeki isimdir. Ona yönelik eleştiriler ise kayda değer bir nitelik arz etmektedir.

Standing önemli bir eksiklik olarak prekaryanın oluşum sürecini küresel işçileşme ve mülksüzleşme eğilimine dâhil etmez. Ayrıca prekaryanın oluşumuna çok geniş yer ayırmasına rağmen eylemlerine yeterince yer vermez. Ve prekaryanın neoliberal dönüşüm sürecini nasıl etkilediği de eksiklerinden bir diğeridir (Kutlu, 2015, 226-227).

Prekarya sözcüğü neleri söylemez ve nelerin üzerini örter? Öncelikle, mülksüzleşmenin ve proleterleşme sürecinin üzerini örter. Kırsaldan göç olgusunu örtükleştirir. Prekarya güvencesizleşmenin sorumlusu olarak gösterilir ancak bunu sadece kentlilik üzerinden okumak olanaksızdır. Ayrıca giderek artan taşeronlaşmanın üzerini de örter (Hacısalihoglu, 2015).

Güvencesizleşme (prekerleşme) toplumun hemen bütün kesimlerinde, sınıf ve tabakalarında gözlemlenebilir. Göçmenler, kadınlar, işçiler çok farklı şekillerde güvencesizleşmektedir. Bu son otuz yılda ortaya çıkmış bir süreç de değildir. Kapitalizmin doğasında vardır. 20. yüzyılın ikinci yarısındaki görece güvenli koşullar kapitalizmin tarihinde bir istisnadır. Prekarya olarak adlandırılan şey, yeni, ayrı bir sınıf değildir. Standing farklı farklı sınıflardan söz etmektedir, ancak sınıfın siyasal birliği çok önemlidir. Prekarya teorisi işçi sınıfını kendi tarihinden kopartır. Böylece

sınıf bilincinin altı oyulmuş olur. Standing güvencesiz çalışanlar için çözüm olarak kooperatif gibi ortak kurumlarda örgütlenmeyi önerir (Ergunalp, 2014a).

Güvencesizlik, gelecek nesiller açısından büyük sosyolojik ve psikolojik sorunlara yol açacak gibi görünmektedir. Geleneksel yaşamın dayanışmaya dayalı yapısının dağılması ve onun yerini kentlerdeki güvencesiz çalışma şartlarının alması, gelecek on yılların en önemli sosyolojik sorunu olmaya aday görünmektedir. Bu nedenle doğru tahlil edilmesi, tarihsel, ekonomik ve politik gerçeklere dayanarak teorileştirilmesi de büyük önem taşımaktadır.

Tanıl Bora'ya göre (2010) prekarya kayıt dışı bir kitledir ve bu kitlenin, tanınma, sayılma sorunu vardır. O marjinal değildir ama marjinal muamelesi yapılır. Günümüz kapitalizminin esnek ve ağ tipi yapısıyla baş etmenin tek yolu, emek hareketinin de esnek ve ağ tipi, interconnecte örgütlenme şeklidir. Prekarya güvencesizdir, kronik geçici işlere mahkûmdur. İş sahibi olmakla işsizlik arasında yaşar. "Bir de sömürüden bile dışlanan, 'lüzumsuz' addedilen nüfus var ki, insanlığın çoğunluğunu oluşturuyor." Bunlar kapitalizmi, satın alma gücü olan nüfusun azlığı noktasında rahatsız edebilir; ancak küresel kapitalizm zaten dar bir tüketici nüfusa dayanır. Yedek emek gücü, yedekte kalabilir.

David Harvey de prekarya terimini kabul eder. Ona göre yarınının ne olacağını bilmeden yaşayan, güvencesiz, geleceksiz yeni sınıfın adıdır prekarya. O, geleneksel proleteryanın yerini almıştır. Prekarya gruplarının kendi kendini nasıl örgütleyeceği, nasıl dönüştürücü olabileceği, önemli bir siyasal sorundur. Onların haykırış ve taleplerini anlamak gerekmektedir (Harvey, 2013, 35-36). Gelişmiş ka-

pitalist ülkelerde fabrikaların çoğunun kapanması klasik işçi sınıfını ortadan kaldırmış, şehir yaşamının sürdürülmesinin gerekliliği, giderek güvencesiz, çoğu yarı zamanlı ve örgütsüz, ucuz emeğin sırtına yüklenmiştir. Prekaryaya, proletaryanın yerine geçmek üzeredir. Yarınını bilemeyen ve güvencesi olmayan kuşaklar yetişmektedir. Günümüzün muhalif hareketleri, sorunlu ve örgütsüz bir prekaryayı dikkate almak zorundadır (Harvey, 2013, 34-35).

Yeni bir sınıf oluştuğu yolundaki tartışmalar 1900'lere kadar geri gitmektedir. O zamanlar henüz prekaryaya kavramı ortada yoktur. Hollandalı Marksist Antonie Pannekoek, 1909'da yazdığı "Yeni Orta Sınıf" adlı yazısında, sanayide giderek artan ustabaşların, mühendislerin, bölüm yöneticilerinin, tıpkı avukat, yazar ve benzerleri gibi yeni bir orta sınıf oluşturduklarının savunulduğunu belirtir. 60 yıl sonra benzer teoriler, 1968'lerdeki toplumsal dalgalanmalardan sonra, Anglo-Sakson ve batılı düşünürlerce savunulur. İddialar genelde gelirlerin yükselişi, refah düzeyinin artışı, kültürel yaşamın zenginleşmesi, geniş kitlelerin daha çok tüketmesi gibi verilere dayanır. Marksist yazın dışında ücret artışları, refah ve tüketimin artışı türünden verilere dayanma, yaygın bir yöntemdir. Amaç tarihsel materyalist sınıf anlayışının çöktüğünü, proletaryanın sayıca azaldığını, toplumun çoğunu orta sınıfların oluşturduğunu tanıtlamaktır (Ergunalp, 2014b).

Marksizmin sınıf anlayışındaki, işçi sınıfının mutlak yoksullaştığı iddiasının çöktüğünü savunurlar. Orta sınıf büyümekte, Marksizm yanılmış bulunmaktadır bu tezlere göre. Oysa üretim giderek artmakta ve kredilere dayalı sistem tüketimi sürekli kışkırtmaktadır. Ernest Mandel ise

1968’lerde orta sınıfın proleterleşmesinden söz eder. 21. yüzyılda orta sınıf sadece küçük burjuvaziden ibaret değildir. Esnaf, zanaatkârlar, teknokratlar, avukatlar, akademisyenler ve diğerleri de bu gruptadır (Ergunalap, 2014b).

Nicos Poulantzas da bu konudaki tartışmalara katkıda bulunan bir isimdir.

Poulantzas’a göre “yeni küçük burjuvazi”, işçi sınıfından ayrılmıştır. Temel kıstas, üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki farktır. Artı-değer üretmeyen, ancak üretim araçlarına sahip de olmayan kesim burjuva olmayacağı gibi işçi sınıfı da olamaz. Emeğin üretken olup olmaması da yeterli bir ölçüt değildir. Bu kesimi tanımlamak için siyasi ve ideolojik ölçütleri de devreye sokmak gerekir (Uğurlu, 2015).

Bu tartışmalar sürerken başka bir sorun da dikkat çekmektedir.

Son yıllarda, endüstrinin uluslararası bileşimi konusunda yapılan bazı çalışmalarda, emek sorunu yok sayılmakta, dikkate alınmamaktadır. Oysa emek, endüstrinin bileşenleri konusunda, değişken bir maliyet olarak, en sık ele alınması gereken faktördür. Bu çalışmalarda emeğe küresel sermayenin kurbanı olarak değil de karşıt konumda ve tepkisel bir yanıt verme eğilimi ağır basmaktadır. Bu tür çalışmalar hayli yaygındır ve bu sorunun sosyal niteliğini anlamaya hayli uzaktır (Bodnar, 2006, 676-677).

Emeği endüstriyel bileşende yok saymak, teoride giderek daha sık görülen bir eğilimdir. Bu yok sayma tutumuna rağmen, endüstrinin üretime, dağıtımına ya da işbölümüne ilişkin her atığında yeni-tip işlerin ve çalışanların ortaya

çıkması da ekonomik ve sosyal alanda görülen reel bir durumdur. Bu yeni çalışanların hangi kategoride, hangi sınıf içinde ele alınacağı sorunu, tartışmaların dinamiğini oluşturur. Prekarya tartışmaları da bu bağlamda sürmektedir.

Ergunalp'e göre (2014b) prekarya teorisinde işçi sınıfı kendi tarihinden kopartılmaktadır. Pierre Bourdieu bile 1998 yılında "Toplumsal sınıflar diye bir şey yoktur. ...Var olan şey toplumsal bir mekândır" şeklinde yazmıştır. Bu yaklaşım sınıf sorununu yok sayıp onu bir mekân sorununa indirgemektedir. Bu sorunun elbette mekân ya da mekân-sızlaşma ile ilgili boyutları vardır ancak bundan ibaret değildir. Ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal boyutları çok daha önemlidir.

Brass'a göre (2015) "Küresel işgücü, serbest piyasaya umut veren tek şeydir." (539). Sorun, küresel bağlamda işgücünü yadsınamaz bir ekonomik avantaj olarak hem disiplini etmek, hem de ucuzlatmaktır (534). Bugün emek bir nevi ipoteklidir, borçlandırılmıştır. Kredi borçlarını ödeyebilmek için, güvence için, iş sözleşmesine güvenmek için, kontrol altında kalmayı kabul etmektedir. Burada özgürlükten söz edilemez. İşin ve ücretin sürekliliği yoktur. Yerel ya da göçmen, erkek ya da kadın aynı durumdadır (535).

21. yüzyıldaki değişimler, siyasal alanda bu süreçleri çok önemli hale getirmiştir. Yeni kesimlere 'yeni orta sınıf' dense de (Giddens vd.), günümüzde prekarya yani güvencesizler neokapitalizmin en önemli sonuçlarından (Aydın, 2015).

Adı ister proleterya olsun ister prekarya ya da yeni orta sınıf, önemli olan bunun sosyolojik bir gerçeklik olmasıdır

ve bu olguyu tanımlama ve çözümleme çalışmalarının ekonomik, siyasal ve tarihsel süreçler de göz önüne alınarak yapılması gerekir.

Sonuç

Birçok uluslararası kurum, sivil toplum kuruluşu, dernekler, birlikler, devletler ve hükümetler yaygın bir eğilim olarak kısa ya da uzun vadeli hedeflerinde kendilerine bilgi toplumuna erişim hedefini seçmiştir ve seçmektedir. Japonya bunun tipik örneği olarak 1970'lerden itibaren 2000 yılının amacını bilgi toplumuna erişim şeklinde belirlemiş ve bunda da bir hayli yol kat etmiştir. Sadece Japonya değil, çok sayıdaki gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke için aynı amaç geçerliliğini sürdürmektedir. Peki bilgi toplumuna erişim günümüz koşullarında mümkün müdür ya da ne kadar mümkündür?

Bu hedefi oluşturan bilgi toplumu ya da enformasyon toplumu kuramları bazı yönleriyle özgürlükçü, ideal, ilerici ve gelecekçi niteliklere sahiptir. Ancak tarihsel süreçler, ekonomik ve sosyal olgular karşısında kimi çelişkileri de içinde barındırır. Örneğin günümüz toplumlarında yaşanan sosyolojik sorunları görmezden gelmek, dikkati asıl sorunlara değil ikincil düzeyde olanlara çekerek örtükleştirilmelere neden olmak ve bunun sonuçlarından biri olarak çözüm önerilerinin önünü kapamak bu çelişiklerden bazılarıdır. Bu durum ise bilgi toplumu kuramlarını eleştirel anlamda değerlendirme gerekliliğini ortaya çıkarır.

Bilgi toplumu kuramlarının en temel ve en önemli argümanlarından biri kapitalizmin aşıldığı, sanayi ötesi yeni bir

topluma geçildiği, sanayinin birincil olmaktan çıkarak onun yerini hizmet sektörünün aldığı, bu bağlamda bilgi toplumuna ulaşıldığı şeklindeki savunusudur. Bu argümanda ABD, Avrupa ve Japonya gibi gelişmiş ülkeler ölçüt alınırken doğu ve güney bölgelerindeki gelişmemiş ülkeler yok sayılır. Kaldı ki, gelişmiş ülkeler merkeze alınsa da kapitalizmin yok olduğunu ve bilgi toplumuna ulaşıldığını iddia etmek, ekonomik, sosyal ve kültürel olguları görmezden gelmektir; küreselleşmeyi ve tekelleşme süreçlerini yok saymaktır. Göçleri, terörizmi, suni savaşları yok saymaktır. Bu nokta, bilgi toplumu kuramlarının en zayıf noktalarından birini oluşturur.

Kapitalizmin yüzlerce yılı bulan işleyiş sürecinde bilim, içerik ve işlev olarak dönüşüm geçirmiştir. Bilim öncelikle, asıl konusu olan hayatı ve insanı kendi içinden ve anlamından çıkarıp ondan hayli uzaklaşmış ve bununla birlikte kendini meta üretim süreçlerine, pazarlama tekniklerine, mühendislik çalışmalarına, matematiksel istatistiki veri üretim yöntemlerine yani aslında sistemi ve onun meşruiyetini yeniden-üretme sorunsallarına endekslemiştir. Bilim bugün insanlar için ve diğer canlılar açısından bakıldığında umut olmaktan giderek uzaklaşmıştır. Bilgi toplumu kuramında da ideal bilim anlayışı, buna hayli yakındır: Yani teknoloji endeksli, grafiksel datalara öncelik ve ağırlık veren, sayılabilir olmayana dikkate almayan, verimlilik ve tüketim verileri ile hareket eden yaklaşım. Bilimin ve bilginin varoluş amaçlarına aykırı şekilde tanımlanmaları kuramın kendi içindeki bir çelişki olarak bilgi toplumuna erişimin önünde ciddi bir engele dönüşmüş bulunmaktadır.

Bilgi toplumu kuramlarının en önemli özelliklerinden biri de teknolojik indirgemecilik içinde olmasıdır; bu durum onu abartılı ve ütöpik kılar. Yeni teknolojilere belirle-nimci ve aşırı merkezi bir nitelik yüklemesi gerçekçi olmayan misyon beklentilerini beraberinde getirir: Örneğin toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik sorunların çözümü-nü yeni teknolojilerden beklemek, demokrasinin işler-liği için dijital teknolojilere güvenmek gibi. Bunun doğal sonuçlarından biri ise teknolojilerle birlikte gelen riskleri görmezden gelmektir. Küreselleşme taraftarlarının temel savunularından olan ‘malların serbest akışı’, ‘enformasyon ya da bilginin serbest akışı’ savunusunu da beraberinde ge-tirmiş, yeni teknolojilerle birlikte internetin varlığı bu akışı tüm dünya yüzeyine yaymış ancak süreç, birçok olanak, ko-laylık, ucuzluk vb. olumlu özelliğin yanında çok sayıda risk ve tehlikeyi de beraberinde getirmiştir. Siber suçlardaki artış ve toplu gözetim sorunları bunlardan sadece bazılarıdır. Sürece taraflı, ideolojik ve indirgemeci bakış ise var olan sorunları örtükleştirme tutumunu yaratmakta, var ol-mayan olguları ise ön plana çıkarmış olmaktadır. Bunun bir uzantısı olarak bilgi toplumu kuramlarındaki, ‘ideolojilerin yok olduğu’ şeklindeki savununun bizzat kendisi ideolojiye dönüşmekte; bu nedenle günümüz toplumlarını değerlen-dirmede bize ekonomik, sosyolojik, politik ve kültürel an-lamda yeterli ve tutarlı bir zemin sunmamaktadır.

Bilgi toplumu kuramcılarına göre eğitim ömür boyu sürmeli, kişiyi bilgi toplumunda yaşamaya hazırlamalı ve eğitim sistemi bu amaca göre kurgulanmalıdır. Böylece birey için eğitimin amacı entelektüel, psikolojik, etik, zihin-sel ve davranışsal gelişimi sağlamak değil, kuramın amaç-

larına uygun formlara erişim olarak açıklanır. Bu bağlamda akademiler, üniversiteler, enstitüler ya da diğer tüm eğitim ve araştırma kurumları temelde teknoloji ve inovasyon yenilikleri için çalışan, prodüktif projeler üreten mühendislik işletmeleri şeklinde kurgulanır. Bu kurumlarda çalışan bilim insanları ve araştırmacılar da bu yeni teknolojileri sürekli daha da yenileştirerek kârı maksimize edecek süreçleri geliştiren teknokrat-mühendislere evrileceklerdir. Sosyoloji, felsefe ya da bilim etiği eski içeriklerinden uzaklaşacak, var olan topluma meşruiyet üreten içeriklerle donanacak ya da yok olup gideceklerdir.

Bilgi toplumu kuramları ana akım olumlamacı yaklaşımların içindeki konumları ile ve bunun uzantısı olan iktidara yaklaşımları ile de dikkat çeker. Buna göre bilgi toplumu yeni teknolojiler ve günümüzdeki e-yönetişim sayesinde demokratik bir toplum olacak, özgürlük, eşitlik ve yönetime katılma doğal olarak gerçekleşecektir. Ancak bu iddialar en gelişmiş toplumlarda bile karşılığını tam olarak bulamamıştır. Belki gelecekte mümkün olabilecektir ama bugünkü koşullarda böyle bir toplum henüz yoktur. Siyasal alandaki iktidar sorunlarının, demokrasi ve yönetim sorunlarının yeni teknolojilerle aşılacağını ummak hayalci bir beklentidir ve kuramın sosyolojik yanını zayıflatmaktadır.

Bilgi toplumu kuramlarında sanayi toplumunun aşılığının savunulması sınıfların yok olduğu yani bilgi toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu argümanlarını da beraberinde getirir. Günümüzün sosyolojik, ekonomik ve politik yapılanması içinde sınıfsal anlamda elbette değişiklikler olmuştur ama üretim sistemi temelde değişmediği için sınıflar da yok olmamıştır. Sınıfların yok olması ancak bir

ideal olabilir. Bu sorun konusundaki literatürde karşılaşılan en yaygın konu, prekarya tartışmalarıdır.

Prekarya, güvencesiz, esnek çalışan, sürekli bir işi ve güvencesi olmayan, eski proleteryanın yerini almış bulunan, kayıtsız da olabilen, doğu ve güney toplumlarında oldukça ve uzun süredir yaygın olup giderek batı ve kuzey toplumlarında da yaygınlaşmış bulunan yeni sınıfların adıdır. Teorik literatürde çeşitli tanım farklılıkları olsa da bu nitelikler hemen her yaklaşımda kabul gören özelliklerdir. Prekarya konusu neoliberalizmle ve küresel ekonomilerin gelişimi ile doğrudan ilgili bir konudur. İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan soğuk savaş yıllarında birçok ülkede hayata geçirilen sosyal devlet uygulamaları kitlelerin beğenisini kazansa da, girişimcilerin kâr oranlarının düştüğü şeklindeki yoğun şikâyetlerine ve bunun değişmesi gerektiği şeklindeki taleplerine konu olmuştur. Bu noktada sermaye sahiplerinin en önem verdiği konu, çalışan kesimlerin esnek çalışma sistemine geçmeleridir. 1970'lerin sonunda birçok kapitalist ülkeye kabul ettirilen yasa ve uygulamalarla neoliberal yönetim politikaları ve esnek çalışma sistemi hayata geçirilmiştir. Sosyal devlet uygulamalarının bütçedeki payları giderek düşürülmüş, kamusal alanlara yapılan harcamalar azaltılmış, çalışma yaşamında postfordizm olarak nitelendirilen esnek çalışma sistemine geçiş süreçleri yoğunlaştırılmış ve bu süreçler sonunda dünya genelinde prekarya sayısı hızla artmıştır.

Küresel politikalar sonucunda giderek yaygınlaşan göç, savaşlar ve terörizm sorunları prekaryanın artışında en önemli unsurlar olmuştur. Sermayenin dünya genelinde serbestçe dolaşımı, yerel bölge ve kültürlerin yatırıma açıl-

ması, köylü ve çiftçi sayısının hızla azalması, tarım ve mera alanlarının tekelci büyük sermayede toplanması, kadın çalışan sayısının artışı, eğitim alanında stajyerliğin yaygınlaşması gibi gelişmeler de prekarya sayısının günden güne artmasına neden olmuştur ve olmaktadır. Prekaryanın proleteryanın yerini aldığı iddia edilse de proleterya benzeri birçok özelliği vardır. 'Proleterya yok olmuştur' söylemi, bilgi toplumu kuramlarının sınıfsızlık argümanları ile aynı noktada birleşir. Oysa prekarya da sınıfsal bir olgudur ve kimlik sorunu ancak bu çerçevede ele alınırsa anlamlı bir noktaya ulaşabilir.

Bilgi toplumu kuramlarında geçen bilgi-işçileri, teknokratik emek, mühendislik çalışmaları, internet emeği sahipleri, enformatik işçiler, kadın ve çocuk emekçileri, stajyer öğrenci olarak çalışanlar, mevsimlik işçiler, göçmenler, azınlıklar, taşeron sisteminde çalışanlar daha çok esnek çalışma sistemine dâhildirler ve prekaryayı oluşturan geniş kitlelerdir. Bunların sanayi alanında ya da sanayi dışı alanlarda çalışmaları prekarya oluşlarını değiştirmez. Bu ve benzeri sorunlarla prekarya konusu literatürde sınıf sorununu açımamada kafa karıştırıcı olmayı sürdürmektedir.

Bu nedenlerle kimin, neleri, nasıl ve neden öyle açıkladığına dikkat ederek, farklılıkları ve ortak noktaları görebilen bir yaklaşımı kullanmak, sorunun açımlanması ve tutarlı noktalar üzerinde durulmasında daha etkili olacaktır. Bu makalede de bu yapılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Agarwala, Rina (2013) *Informal Labor, Formal Politics, and Dignified Discontent in India, England*, Cambridge: Cambridge University Press.

Aksoy, Beyhan (2012) "Bilgi Teknolojileri ve Yeni Çalışma İlişkileri", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 12, Sayı: 3, Temmuz 2012, ss. 401-414

Amin, Samir (2009) "Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi" çev. sendika.org, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXXIII, S. 262, ss. 89-97

Aydın, Berkay (5 Nisan 2015) "Prekarya Tartışması: Yeni Bir Sınıf mı? İşçi Sınıfının Parçası mı?" Kaynak: <http://halkci.org/prekarya-tartismasi-yeni-bir-sinif-mi-isci-sinifinin-parcasi-mi/> Erişim Tarihi: 08.08.2016

Başaran, Funda (2010) *İletişim Teknolojileri: Toplumsal Geleşme, Yayılmanın Ekonomi Politikği*, Ankara: Ütopya Yayınları

Baudrillard, Jean (2010) *Sessiz Yığınların Gölgesinde, Toplumsalın Sonu*, çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları

Bayram, A. Kemal (2009) *Modernlik ve Sosyal Bilimler: Bilgi, İktidar, Etik ve Toplum*, *Modernity And Social Sciences: Knowledge, Power, Ethics And Society*; *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XI, Sayı:1.

Bell, Daniel (1973) *The Coming of Post Industrial Society, Aventure in Social Forecasting*, NewYork: Basic Books.

Bell, Daniel (1999) *The Coming of Post Industrial Society*, NewYork: Basic Books

Bilton, Richard (19 Aralık 2014) "Apple'ın karanlık yüzü: Asya'da işçilere kötü muamele" Kaynak:

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141218_apple_panorama, Erişim Tarihi: 30.08.2017

Brass, Tom (2015) "Free Markets, Unfree Labour: Old Questions Answered, New Answers Questioned", *Journal of Contemporary Asia*, 2015, Vol. 45, No. 3, 531-540, Kaynak: <http://dx.doi.org/10.1080/00472336.2015.1007517> Erişim Tarihi: 17.09.2016

Bodnar, Christopher (2006) "Taking It to the Streets: French Cultural Worker Resistance and the Creation of a Precariat Movement" *Canadian Journal of Communication*, Vol 31, 675-694

Bora, Tanul (01 Haziran 2010) "Tanul Bora ile Söyleři: Sınıf, Kapitalizm ve Türkiye" Söyleři yapanlar: D. Demirkent, T. Baykan ve T. Bora, Kaynak: <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/323/tanil-bora-ile-soylesi-sinif-kapitalizm-ve-turkiye#.VpAdh6TujEg>, E.T. 06.04.2017

Bora, Tanul (02.07.2013) "Beyaz yakalıların isyanının ardında ne var?" Kaynak: <http://www.radikal.com.tr/hayat/beyaz-yakalilarin-isyaninin-ardinda-ne-var-1140107/> E.T. 06.04.2017

Brzezinski, Zbigniew (1970) *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era*, New York: Viking Press

Burke, Peter (2001) *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,

Carlaw, Kenneth, Les Oxley, Paul Walker, David Thornsand, Michael Nuth (2006) "Beyond The Hype: Intellectual Property And The Knowledge Society/Knowledge Economy", *Journal Of Economic Surveys*, Vol. 20, No. 4, p. 632-690

Castells, Manuel (2008) *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum, Kültür*, Cilt:1, Ağ Toplumunun Yükselişi, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları

Çakır, Mukadder (2015) Gösteri ve Gözetim, Ankara: Ütopya Yayınları

Çakır, Mukadder (2014) “Giriş” Yazısı, Yeni Medyaya Eleştirel Yaklaşımlar içinde (Ed.) Mukadder Çakır, İstanbul: Doğu Kitabevi

Diaconescu, Mirela (2009) Building a Knowledge Society in the European Union, BULETINUL Seria, Vol. LXI, No. 1/2009, p. 50-59

Drucker, Peter (1993) Kapitalist Ötesi Toplum, çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul: İnkılap Kitabevi

Ergunalp, Selim (24.07.2014a) “Prekarya: Güvencesizlik Yeni Bir Sınıf Mı Yaratıyor?” Mesele Dergisi, 2014, Sayı: 7, Kaynak: <http://meseledergisi.com/2014/07/prekarya-guvencesizlik-yeni-bir-sinif-mi-yaratiyor/> Erişim Tarihi: 11.06.2016

Ergunalp, Selim (10.09.2014b) “Orta Sınıf(lar)” Mesele Dergisi, Sayı: Eylül 2014, Kaynak: <http://meseledergisi.com/2014/09/orta-siniflar/> Erişim Tarihi: 11.06.2016

Foucault, Michel (2003) İktidarın Gözü, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Fuchs, Christian (2014) Dijital Emek ve Karl Marx, çev. Tahir Emre Kalaycı ve Senem Oğuz, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

Geray, Haluk (2003) İletişim ve Teknoloji, Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları, Ankara: Ütopya Yayınları

Godin, Benoît (2008) The Knowledge Economy: Fritz Machlup’s Construction of a Syntetic Concept, Project on the History and Sociology of S&T Statistics Working Paper, No: 37, Kaynak: <https://pdfs.semanticscholar.org/0786/f7c3b0828050dd1a6e75d443da1026d40fac.pdf>, Erişim Tarihi: 29.06.2017

Habermas, Jürgen (1992) Rasyonel Bir Topluma Doğru, Öğrenci Protestosu, Bilim ve Siyaset, çev. Ahmet Çiğdem, Mehmet Küçük, Ankara: Vadi Yayınları

Habermas, Jürgen (1993) İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Hacısalihoglu, Elif (2015) “Prekarya: Ne Tarihin İçinde Ne de Dışında” Birgün Kitap, Sayı: 160, Kaynak: <http://birgunkitap.blogspot.com.tr/2015/05/prekarya-ne-tarihin-icinde-ne-de-dsnda.html>, Erişim Tarihi: 18.06.2016

Hall, Stuart (2002) “İdeoloji ve İletişim Kuramı” (der.) Süleyman İrvan, Medya Kültür Siyaset, Ankara: Alp Yayınları, ss. 101-106

Harvey, David (2013) Asi Şehirler, çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.

International Labour Organization (2014) ILO Global Employment Trends-2013, Risk of a jobless recovery? Geneva: ILO Office. Kaynak: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ddgreports/-dcomm/-publ/documents/publication/wcms_233953.pdf Erişim Tarihi: 12.06.2017

Kellner, Douglas (1994) “Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar” Modernite Versus Postmodernite içinde, Der. Mehmet Küçük, ss. 227-258

Kutlu, Denizcan (2015) ‘Prekarya’ Üzerine Eleştirel Notlar ve Düşünceler, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 70(1) p. 223-236

Liotard, J. François (1994) Postmodern Durum, çev. Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları

Machlup, Fritz (1972) The Production and Distribution of Knowledge in the United States, USA Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Marx, Karl (1998) "Yabancılaşmış Emek", 1844 Elyazmaları, Çev. Murat Belge, İstanbul: Payel Yayınları

Masuda, Yoneji (1983) The Information Society as Post Industrial Society, USA, Washington, D.C. WFS Press (World Future Society)

Mattelart, Armand (2004) Bilgi Toplumunun Tarihi, çev. Halime Yücel, İstanbul: İletişim Yayınları

Milkman, Ruth (2015) "Precariat Organizing in India: A Politics of Recognition and Redistribution", New Labor Forum 2015, Vol. 24(2) 115-128, The Murphy Institute, City University of New York

Munck, Ronaldo (2017) Globalising The Working-Class Concept': A Comment, Kaynak: <http://www.iisg.nl/labouragain/documents/munck.pdf>, Erişim Tarihi: 3.07. 2017

Munck, Ronaldo, (25.05.2015) Interview, E-INTERNATIONAL RELATIONS, Kaynak: <http://www.e-ir.info/2015/05/25/interview-ronaldo-munck/> Erişim Tarihi: 28.08.2017

Munck, Ronaldo (2013) "The Precariat: A View From the South" Third World Quarterly, Vol. 34, No. 5, 2013, pp 747-762

Parlak, Zeki (2004) "Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi" Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 2, ss.95-125

Porat, Marc Uri (Mayıs 1977) The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector (Detailed Industry Reports). Superintendent of Documents, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C. 20402 Kaynak: <https://eric.ed.gov/?id=ED142206> Erişim Tarihi: 28.06.2017

Postman, Neil (1993) Technopoly, The Surrender of Culture to Technology, USA: Vintage Books

Richardson, John M. (1977) "Foreword" Marc Uri Porat (Mayıs 1977) *The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector* (Detailed Industry Reports) adlı raporuna Önsöz. Washington, D.C. 20402 Kaynak: <https://eric.ed.gov/?id=ED142206> Erişim Tarihi: 28.06.2017

Ross, George (1974) *The Second Coming of Daniel Bell*, *Socialist Register*, p. 331-348 Kaynak: <http://socialistregister.com/index.php/srv/article/viewFile/5320/2221> Erişim Tarihi: 1.05.2016

Sandoval, Marisol (2014) "Bilgi Çağının Karanlık Yüzü Olarak Foxconnlanmış Emekçiler: Apple'ın Çin'deki Üreticilerinin Çalışma Koşulları" çev. Kaya Tabanlı, (ed.) *Mukadder Çakır, Yeni Medyaya Eleştirel Yaklaşımlar*, İstanbul: Doğu Yayınevi, ss. 211-268

Sayım, Ferhat ve Aydın, Volkan (Nisan 2011) *Hizmet Sektörü Özellikleri ve Sistemik Olmayan Risklerin Sektör Menkul Kıymetleri ile Etkileşimine Dair Teorik Bir Çalışma*, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29, ss. 245-262.

Standing, Guy (2011a) *The Precariat: New Dangerous Class*, London: Bloomsbury Publishing.

Standing, Guy (15.11.2011b) "The Precariat and Deliberative Democracy: A Note towards elements for a Precariat Charter"

Kaynak: <http://www.uninomade.org/the-precariat-and-deliberative-democracy/> Erişim Tarihi: 07.04.2017

Standing, Guy (08.11.2012) "The Precariat is Growing Angry" Kaynak: <http://boilingfrogs.info/2012/11/08/guy-standing-precariat-angry/> Erişim Tarihi: 09.02.2015

Standing, Guy (2013) "Defining the Precariat" Kaynak: www.eurozine.com ve <http://eprints.soas.ac.uk/18276/1/De>

fining%20the%20precariat%20Eurozine%20Apr%202013.pdf Erişim Tarihi: 11.04.2016

Standing, Guy (2014) *Prekarya, Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Standing, Guy (2016) "The Precariat and Class Struggle" Kaynak: http://www.guystanding.com/files/documents/Precariat_and_Class_Struggle_final_English.pdf, Erişim Tarihi: 11.04.2016

Stevenson, Nick (2008) *Medya Kültürleri, Sosyal Teori ve Kitle İletişimi*, çev. Göze Orhon, Barış Engin Aksoy, Ankara: Ütopya Yayınları

Toffler, Alvin (1991) *Ekonominin Çöküşü, Eko-Spazm*, çev. Mete Akçok, İstanbul: İnsan Yayınları.

Toffler, Alvin (1992) *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Türkçesi: Belkis Çorakçı, İstanbul: Altın Kitaplar

Toffler, Alvin (1980) *The Third Wave*, London: Pan

Tonak, E. Ahmet (7 Aralık 2014) "Prekarya mı, Proleterya mı?" Kaynak: <http://www.sendika.org/2014/12/prekarya-mi-proleterya-mi-e-ahmet-tonak/>, 7 Aralık 2014, E.T. 9 Eylül 2016

Tonak, Ahmet (24 Kasım 2009) "Dünyanın ahvâli üzerine sorular ve 'cevaplar'" Kaynak: http://kizilcik.org/index.php?option=com_content&view=article&id=133:duenyann-ahvali-uezerine-sorular-ve-cevaplar&catid=34&Itemid=158 Erişim Tarihi: 02.04.2017

Türkiye İstatistik Kurumu İşgücü İstatistikleri (Ekim 2015 için) Oranları (15 Ocak 2016) <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBulutenleri.do?id=21568> , Sayı: 21568 Erişim Tarihi: 10.07.2017

Uğurlu, Göksu (10.05.2015) "Poulantzas ve Yeni Küçük Bur-

juvazi” Kaynak: <http://www.insanokur.org/poulantzas-ve-yeni-kucuk-burjuvazi-goksu-ugurlu/> Erişim Tarihi: 02.04.2016

Unesco World Report (2005) “Towards Knowledge Societies” Unesco Publishing, Kaynak: <http://www.unesco.org/publications>, Erişim Tarihi: 10.07.2017

Unesco Executive Board, Hundred And Sixty-Fourth Session (25 April 2002) “Building Knowledge Societies, Some preliminary points for reflection”, Paris

Uçkan, Özgür (2011) “Gençlik, Bilgi Toplumu, Yönetişim, San-sür ve Türkiye” Katılımın e-hali, Gençlerin Sanal Alemi, Der. Aslı Telli Aydemir, Alternatif Bilişim Derneği, ss. 105-140

Webster, Frank (2006) Theories of the Information Society, Third Edition, London, New York and Canada: Routledge

Yanıklar, Cengiz (2010) Postmodernist Antipati: Postmodernist Sınıfsızlık Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, ss. 205-227.

Yücesan Özdemir, Gamze (2009) “Küresel İletişim Çağı: Ege-men Yaklaşım Versus Ekonomi Politik Yaklaşım” (Ed.) Selda Bulut, Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi, Ekonomi Politik Yaklaşımlar, Ankara: Ütopya Yayınları, ss. 15-45.

Yılmaz, Bülent (1998) “Bilgi Toplumu: Eleştirel Bir Yaklaşım”, Information Society: A Critical Approach, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı:1, ss. 147-158